

Муҳаммаджон Мирзамуҳамедов

СУНБУЛ

ҚИССАЛАР

«ЁЗУВЧИ» нашриёти
Тошкент

Мирзамухамедов М.

Сунбул: Қиссалар. — Т.: Ёзувчи, 1995. — 96 б.

Азиз китобхон!

Ушбу тўпلامдан марҳум адиб ва таржимон Муҳаммаджон Мирзамухамедовнинг «Сунбул» қиссаси ва «Қарвон шимолга йўл олди» киносценарийси ўрин олган. Адиб ўз қиссасида муҳим маънавий масалаларга эътибор қилиб, қаҳрамонларнинг қалб оламини чуқур таҳлил қилишга уринади. Қисса ўзига хос ширин, лирик тилда ёзилган.

Тўпلامдаги «Қарвон шимолга йўл олди» киносценарийси атоқли адиб Мирқарим Осимнинг «Хоразм элчиси» қиссаси асосида яратилган. Хоразм, Бухоро хонликлари ва Эрон шоҳлиги даври тарихидан ҳикоя қилувчи киносценарий воқеалари ниҳоятда қизиқарли ва жонли тасвирланган.

Муҳаммаджон Мирзамухамедовнинг ушбу тўпلامي китобхонлар ҳаяжон билан ўқишади, деб умид қиламиз.

Ўз2

М $\frac{4702620201 - 20}{M(362)(04) - 95}$ эълонсиз, 1995

ISBN 5—8255—0165—7

© М. Мирзамухамедов, «Ёзувчи»
нашриёти, 1995 й.

СУНБУЛ

Қисса

Уша баҳорда Мухторхон уйга пиёда қайтишни одат қилиб олди.

Уйқуга кетаётган шаҳар бўйлаб оқшомги, баъзан эса, тунги сайрлар аввалига унга ғалати, ғайриодатий туюлди, ҳатто ғашини келтирди, чунки қимматли вақтини бекорга исроф қилгиси келмасди, кейин, бора-бора бунга кўникиб кетди ва бу сайрларни яхши кўриб қолди чамаси, зинадан даҳлизга тушиб келиб, эшик олдида мунтазир турган шофёрига: «сен бугун бўшсан!» деб жавоб бериб юборадиган бўлди.

Мухторхон бу кечки сайрларни шифокорларни нимадандир ташвишга солиб қўйган, улар сўнгги пайтларда жуда эҳтиётни қиладиган бўлиб қолган юраги туфайли эмас, балки «ахир одам бир кеча-кундуз мобайнида ақалли ярим соатгина ўз-ўзи билан танҳо қолишга ҳаққи бор-ку, ахир умр ҳам оқар сувдек ўтиб, ёш ҳам бир жойга бориб қолди, бу вақт ичида бошидан қанча-қанча воқеа-ҳодисаларни кечирмади, озмунча иш қилиб қўймади, буларнинг ҳаммасини сарҳисоб қиладиган пайт етди», деган андишага бориб одат қилганди.

Мухторхон қилган ишлари, кўрган-кечирганлари ҳақида фақат сайр қилиб юрган кезларидагина хаёл сурмасди. У рўёбга чиқарган асарлари ҳақида кўп ўйлар, уларда қўлга киритган ютуқлари, йўл қўйган камчиликларини билолмай қийналар, эрталабки нонушта пайтида ҳам, ҳаворанг «Волга»сида ишига кетаётганида ҳам, хонасида ёлғиз қолиб, бўлғувси тамошалар учун танланган кийимлар ва безакларнинг хомаки нусхаларини кўздан кечираётганида ҳам тинмай шулар ҳақида ўйларди. Уни ўз ижодий ишларидан кўнгли тўлмаслигигина бунга мажбур этмасди: ижодкор одам ҳеч қачон чўққини эгалладим, деб айтолмайди. Хизматлари эвазига катта

обрў қозониб, буюк санъаткор сифатида ном чиқарган кимсан Мухторхоннинг шаънига айтилган сўзлар, ноҳақ, шафқатсиз таъналар, худди шундай эгри кўнгил одамлар томонидан отилган бўхтон тошлари уни бундай қилишга мажбур этарди.

Башарти Мухторхонга, сени худди мана шу таънали ва шафқатсиз сўзлар хаёл суришга, ўз ёғинга ўзинг қовурилишинга мажбур қилипти, дейиладиган бўлса, у бундан ҳеч қачон бўйнига олмаган бўларди.

Ушанда, танқидчи Қадимийнинг мақоласи босилиб чиққан куни, бадий кенгашнинг барча аъзолари, нафақат бадий кенгаш аъзолари, балки, ҳамма эшитсин учун Мухторхон баланд овоз билан шундай деди:

— Мен ҳурматли бадий кенгаш аъзоларидан театрни аллақандай чаласаводдан... санъат соҳасига ноўрин аралашиб юрган қаллобдан халос қилишларини сўрайман. Бу одам билан баҳслашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, агар истасангиз, ҳатто, жиноят деб айтган бўлардим.

Шу билан Мухторхон ўша мақоладаги аччиқ сўзларнинг ўзига қаратилган бутун захрини гўё йўқ қилгандай бўлди. Лекин захрини йўқ қилатуриб, бировнинг ноҳақлиги туфайли қалби яраланиб қолганини сезмаган эди. Кенгаш мажлисидан сўнг унинг мазаси қочди. Аҳволини жуда оғир деб бўлмаса-да, кўкраги бир неча дақиқа ачишиб оғриди ва томоғига қаттиқ бир нарса тиқилгандай бўлди. Мухторхон йиқилиб тушмаслик учун хонасидаги столнинг қиррасидан ушлаб қолди. Аммо бу ҳолат бор-йўғи бир нафасгина давом этди-ю, ўтиб кетди. У ўзини яна енгил ҳис қилди, тетикланди ва бу оний беҳолликни қаттиқ чарчаганидан кўрди.

Бугун жуда серғалва кун бўлди. Иккинчи кўринишнинг монтажи негадир ҳеч қовушмади, режиссёр ёрдамчиси касал бўлиб ишга келмади, ҳамма нарсага бошқош одам бетобланиб қолдимиз, иш олдинга босмай, иш-кал чиқаверди.

Жароҳат ҳадеганда битиб кетмади. Мухторхон бундан сезмаса-да, танасини нимадир кемираётганини ҳис қиларди. Ярани шифокорлар аниқлашди. Навбатдаги кўрик пайтида бу улуғ инсоннинг юрак деб аталмиш мотори бежо ишлаётганлиги маълум бўлди. Кейинроқ Анвар, Мухторхонни даволовчи шифокор, шунчаки унга тайинлагандек:

— Юрак фаолиятини рағбатлантириш керак... Ҳаракат қилиш керак, ошнам, ҳаракат, — деди.

У шифокорларнинг огоҳлантиришларига ҳам қулоқ солмади. Уларнинг огоҳлантиришларини ҳалиги нодон ва қаллоб санъатшуноснинг айбиномасини рад этгандек тўғридан-тўғри рад этмай, эътибор қилмай қўяқолди. Буни парво қилиб ўтиришга арзимайдиган нарсага йўйди, орқага ташлаб, унутиб юбориш мумкин, деб ҳисоблаб, унутиб юборди. Мухторохоннинг табиати четдан бўладиган зуғумни кўтармасди. Баъзан, ҳатто фойдали маслаҳатгўйлардан жаҳли чиқарди. Борди-ю, спектакль талқинида бирон нимани ўзгартирса, буни узоқ мулоҳазадан кейин, шунда ҳам дўстлари, танқидчилар тавсия қилган йўналишдан тамоман бошқача йўналишда амалга оширарди. Мухторхон ўзгартирилиши муқаррар бўлган нарсани ўзи пайқар ва уни ўзгартирар, бундан унинг фикрича, асар ютар эди. Яхши нарса аъло бўлиб қолиши мумкин. Мукамаллик эса — санъаткорнинг бутун интилишларидан кузатган мақсадни шу-да!

Шундай қилиб, у уйқуга чўмган шаҳар бўйлаб ярадор ҳолда юриб борар экан, яраси тузалмаслигидан беҳабар, сезилмас оғриқ уни ниманидир излашга, қандайдир тушуниб бўлмас қониқмаслик азобини тортишга мажбур қилаётганини билмасди. Сайрлари ҳордиқ чиқариш онлари бўлмай, фикр ва ҳис-туйғуларининг иш соатлари бўлар эди.

У гоҳида ўзининг ёлғизлигидан безор бўлиб кетар, ҳаммадан ажралиб, якка-ёлғиз бўлиб қолгандай туюлган пайтлари унинг ҳаёт билан энг шиддатли, энг қизғин кураш онлари бўларди. Бунга ҳеч ким, асло ҳеч қим, ҳатто хаёлан ҳалақит бермаслиги лозим эди. Бир куни Мухторхон ҳаво ранг «Волга» кўчанинг соя томонидан сездирмай, орқасидан эргашиб келаётганини, садоқатли ва олижаноб Ҳамид уни кузатиб қўйишга уринаётганини ногоҳ кўриб қолди-да, орқасига қайтиб бориб, машинанинг энгигини шартта очди-ю:

— Бундай қила кўрма... Ҳеч қачон бу ишни хаёлингга келтирма! — деб уришиб берди.

Шу-шу Ҳамид уни орқасидан кузатмайдиган бўлди. Борди-ю, Ҳамиднинг калласига хўжайинини уйигача сездирмай кузатиб қўйиш фикри келганида ҳам, бундай имкониятга эга бўлмасди. Айнан ўша баҳорда Мухторхон Ҳамид ишлайдиган муассасадан кетган эди.

Ўша баҳор кечикиб келди. Юракни сиқадиган совуқ ёмғир тинмай ёғарди. Ундан баҳор — мартнинг эмас, январь — қор ҳиди келарди. Кўча ҳувиллаб қолган. Совуқ одам этини жунжитиради. Ҳаммаёқ зах. Бу юракни

сиқувчи захдан қаёққа қочиб қутулишни билмасди одам. Лекин ўша куни ёмғир бирдан тиниб, булутлар тарқай бошлади. Баданга иссиқ теккандай бўлди. Ҳар қалай кечга бориб, кўчалар қуриб қолди ва Мухторхон соябонини ҳам олмай, одатдаги сайрига чиқиб кетди. Унинг кайфи чоғ эди, ёмғирпўшини билагига ташлаб олган ҳолда йўлкадан бардам қадам ташлаб борарди.

Инсон ҳаётида ўз йўлидаги бурилишни ҳали кўрмай туриб, бурилмоқчи бўлган онлар ногоҳ кечади. Бундай онларда унинг юраги ҳам қувонч, ҳам хавотир билан тўла уради. Хавотирдан кўра унда қувонч кўпроқ бўлади, албатта.

Мухторхон ўзининг ҳаяжонга тўла хаёлларига берилиб кетиб, бирдан кишини маст қилувчи ҳидларни уфуриб, апрель шамоли турганини, кетидан ёмғир шаррос қуйиб юборганини сезмай қолди. Бу энди ҳақиқий баҳор ёмғири эди.

Институтга қайтиши керак. Чунки уйига қараганда институт яқинроқ эди. Мухторхон қаёққа боришини билмай иккиланиб қолди. Ёмғир юзини савалар, сув томчилари кўзларини очирмасди. Қочиб қолиш керак. Ёмғирпўшни ёпиниб олиб, қочиш керак. У бўлса ҳамон хаёл суриб турибди. Бунақа вазиятларда қайтиб кетиш табиий ҳол бўлса ҳам бу унинг эндигина мослашаётган руҳиятига малол келди. Ярим йўлдан қайтиш яхшилик нишонаси эмасдай туюлди, уни қўрқитиб юборди. Йўқ, институтга қайтиб бормади!

У ёмғирпўшни бошига, ҳўл сочлари устидан ёпинди: худди паранжили аёлдай уйи томон шаҳдам юриб кетди.

Хотини, позиккина, майин, меҳрибон, Мухторхоннинг шодликлари, ғаму ташвишларига ҳамиша шерик Нигора, эрини остонада ташвишли нигоҳ билан қарши олди.

— Нима бўлди?

Ҳаммаёғи ёмғирдан шалаббо Мухторхон хотинини кифтидан қучди-да, уни баттар ҳайрон қолдириб илжайди, қулоғига сепки пичирлаб:

— Бўлди, жонгинам... — деди.

Нигоранинг кўзларидаги қўрқув ўчмади. Лекин у баттар ҳайрон бўлди.

— Нима бўлди? Одамни қийнамай гапира қолсангиз-чи...

У ҳамон куларди. Бу кулги беғубор, қувончли, ўз баҳорини топган одамнинг кулгиси эди.

— Мен институтдан кетяпман...

Нигора унинг қувончининг тагига етмаганлиги учун буни тушунмади.

— Ахир у ер туғилиб ўсган даргоҳингиз-ку!

— Ҳа, институт ўз уйим. Лекин мени фарзандим ўзига чорлаяпти.

— Театрми?

— Театр, жонгинам.

Нигора бошини чангаллади.

— Ахир у ерда иш яхши эмас... Жудаям расво-ку!

— Боланинг аҳволи оғирлашган пайтда ота-она унинг ёнида бўлиши керакмасми?!

II

Институтдан кетишнинг ўзи бўлмасди. Нигора институтни туғилиб ўсган уйингиз, деб атади. Чиндан ҳам Мухторхон учун институт азиз даргоҳ эди. Фақат Мухторхон учунгина эмас, у кўпларни ўқитиб, одам қилган эди.

Мухторхон кичкина хиёбондаги баланд қайрағоч остида туриб, институт остонасини илк бор хатлаб ўтган дамларини эслашга уринарди.

У прожектор нурлари билан равшан ёритилган оппоқ бинога тикилиб қаради. Тун пардаси ичида бино худди қоятошдан кесиб олинган каттакон чорқирра устунга ўхшаб кўринарди. Бу устуннинг адл қомаотида ва оппоқлигида аллақандай тантанаворлик ҳукм сураб эди.

Уни қаср деб атагиси, бу қаср олдида таъзим қилиб, шу куйи эгик, боши билан видолашгиси келарди.

Мухторхон ҳамкасбларига ректор билан чиқиша олмаганлигини важ қилиб, институтдан кетганига икки йил бўлди. Кетишининг ҳақиқий сабабини ўзи биларди-ю, лекин бу сирни на ўзига, на дўстларига очгиси келарди. Галига эса ҳеч ким ишонмади. Театрдагилар Мухторхоннинг бу ҳаракатини ўзларича изоҳладилар. Турган гапки, тўғри изоҳладилар.

Бу такасалтанг, ҳазилкашлар подшоси Мансур актёрлар даврасида шундай эди: «Эҳтиёт бўл, гвардия. Оғамиз қандайдир зўр ишни ўйлаб юрибдилар!» Айнан нимани ўйлаб юрганни айтмаса ҳам, лекин актёрлар фаросатли халқ эмасми, бу огоҳлантириш уларни қўрқитмади, аксинча хурсанд қилди. Муҳими, Мансурнинг бу ҳазилидан сўнг театрдагилар Мухторхонни «оға» деб атайдиган бўлиб кетишди.

Зўри шундан бошландики, Мухторхон Мансурга бирдан қирол Лир ролини топширди. Газеталарда «Ажойиб тасодиф», «Санъаткор тажрибасими ёки қонуниятми?» — деган мақолалар босилди. Мухторхоннинг таниши, таниқли театршунос танқидчи ҳам актёр тўғри танланганлигига шубҳа билан қаради, аммо спектаклдан сўнг қойил қолиб: «Ақл бовар қилмайди, лекин бу ҳақиқат», деди.

Мазкур «зўр иш» ҳам Мухторхонни «оға» лақабидан халос қилмади. Бу ҳазил Мансурдан чиққанлигини билиб, Мухторхон ундан ранжиган бўлди. Мансурдан норозилигининг сабаби фақат лақабда эмасди. Мансурнинг интизомсизлиги унинг ишига халал берарди. Бир кун у машққа кўзлари қовжираб, юзлари шишиб кетган, карахт ҳолда кириб келди. Бош машқ барбод бўлди. Асосий санъаткор формада эмас, буни ҳамма биларди. Албатта, расмият юзасидан матини «ҳайдаб» мизон саҳналарни такрорлаб, машқ бўлди, деб ҳисоблаш мумкин эди. Аммо «оға» сохталикни жинидан ёмон кўрарди. У бароқ қошларини чимириб, Мансурга қараб тўнғиллаб:

— Сиз бугун бўшсиз, — деди.

Уни ишдан четлатмади. Мансур театрда, ўша ролида қолди, у навбатдаги машққа тетик, эгарланган отдай тайёр ҳолда келди.

Бош режиссёр шаънига айтилаётган пичинглар тўхтамади. Мансур Мухторхонни аския қилишда давом этди. Бир кун Мухторхонни актёрлардан бирининг туғилган кунига таклиф этишди. Ҳар хил меҳмондорчиликларга хуши бўлмаса ҳам, зиёфат сабабчисининг дилини оғритмаслик учун, у бирров кириб «чақалоқ»ни табриклаб чиқмоқчи бўлди. У келган пайтда зиёфат авжига чиққан. Мансур стулга чиқиб олиб, нутқ сўзламоқда эди.

— Шундай қилиб, азизим, — Мансур жарангли овозда дона-дона гапириб, қошларига ёпиштириб олган узун, оқ тукларни оҳорли дастрўмоли билан силаб қўйди. — Гарчи бугун роль ўйнайдиган аҳволда бўлмасангиз-да, афсуски сизнинг хизматингиздан воз кечолмаймиз ва мислсиз сабот-чидам билан, биринчи актнинг биринчи қисмини кўриб чиқамиз...

Меҳмонлар Мансурнинг ҳазилини гуррос кулги билан қаршиладилар.

«Бу ярамас менга тақлид қиляпти!», деган гап ўтди Мухторхоннинг кўнгилдан. Лекин ўзини гўлликка солиб:

— Офарин, офарин! Бу сизнинг энг ажойиб моно-логларингиздан бири бўлса керак, — деди чапак чалиб.

Мухторхон фикр хаёлини банд этган ниятини амалга оширишга бу майда-чуйда ҳазиллар ҳалақит бермаслиги учун ҳам уларга парво қилмади, ўзини булардан баландроқ тутди.

Мухторхон одамларнинг нуқсонларини кечиришни билар, улар билан муроа қилиб кетишга қодир одам эди. У инсон қалбида эзгулик мавжудлигига ишонар ва шу эзгуликни эҳтиётлашга интиларди. У билан бирга ишлайдиганлар истеъдодли одамлар эдилар. Санъатда энг қимматли хислат истеъдод эмасми?! Истеъдодни эҳтиёт қилиш лозим. Мухторхон табиат инсонга инъом этган бу фазилатга айнан шундай муносабатда бўларди. У истеъдодли одамларни яхши кўрарди. Мансурни келажаги порлоқ фавқулудда шахс сифатида севарди. Чиндан ҳам Мансур бу юксак чўққига осонлик билан кўтарилмаган, унинг йўли машаққатли бўлган, айниқса, шу нарса Мухторхоннинг диққатини тортарди. У ёш актёрга ёрдам берарди. Мансурдаги қунт, тириш-қоқликни кўра била туриб, унга лоқайд қаролмасди. Лекин Мансур ҳамма вақт ҳам ўзини бирдай тутиб юролмас эди. Мухторхон актёрнинг маҳоратини юксалтиришда, уни мақсад сари йўналтиришда ўз кучини аямас, у билан спектаклдан кейин театрда бир неча соатлаб ишлар эди. Одамлар ундан воз кечишни бир неча бор маслаҳат бердилар, унда санъаткор бўлишга лаёқат йўқ, дедилар. Аммо у Мансур қиёфасида улкан санъаткорни кўрар, уни тарбиялар эди. Мана энди театрни ҳеч ким Мансурсиз тасаввур этолмайди...

Яна муздек ёмғир шивалаб, Мухторхоннинг бўйнига бир неча совуқ томчи тегди. У бир сесканиб, ўзига келди, институт рўпарасидаги хиёбончада шунча вақтдан бери турганлигига ҳайрон бўлди.

Еруғроққа ўтиб, нимчасининг чўнтагидан узун занжирга осилган ён соатини олди — вақт ўн бирдан ошиб қолибди. «Ўҳ-ҳў, азизим, роса дайдибмиз-ку, — деди у ўзича ва шу ондаёқ ўзини гўё оқлагандай қўшиб қўйди: — Шу ерга келганда қадрдон ошнангизни кўрмай кетишингиз одамгарчиликдан эмас!»

Институтнинг эшиги қулфланмаган экан, осонгина, ғичирламай очилди.

Вестибюлнинг полига худди шахмат тахтасидай пушти ва оқ мрамар плиталари ётқизилган, чап тарафда бир неча авлод студентларга-ю, барча профессорларга

таниш бўлган тахта каравотда Ҳусайн чордона қуриб ўтирарди.

Бу каравотни Ҳусайннинг ўзи урушдан олдин ясаган. Унинг тузилиши жуда оддий, бир пасда йиғиштириб, янги жойга кўчириш мумкин эди. Ёз оқшомлари Ҳусайн уни ташқарига олиб чиқиб, институтга кираверишдаги эшик олдига қуради, эрта билан эса йиғиштириб, иккинчи қаватга чиқадиган кенг зина тагидаги хоначага жойлаб қўярди.

— Тинчликми ўзи, Мухторхон! Сенинг ёшингда бунақа ҳавода юриб бўларканми! — деб, Ҳусайн дарҳол оёғига кавушини илди, меҳмонга яқинлашиб ёмғирпўшини ечишга ёрдамлашди. Мухторхон бутун деворни эгаллаб турган катта қўзгуда ўз аксини кўриб: «Ҳм-м», деб қўйди. Қўзгуда худди саҳнадагидек вестибюлнинг бутун чап тарафи кўриниб турарди: Ҳусайннинг тахта каравоти (Ҳусайн бу пайт ўз жойига чиқиб олиб, дастурхонга нон ушатаётган эди), уч оёқли темир осгич, кундузи орқасида навбатчи қоровуллар ўтирадиган, ямшил рангга бўялган тахта тўсиқ.

— Ҳусайн, яхшигина мизон саҳна-я! — деди Мухторхон каравотнинг бир чеккасига ўтираётиб.

Ҳусайн унга пиёлада иссиқ чой узатди.

— Эшитишимча, сен «Гамлет»даги барча ролларни тақсимлаб бўлибсан-у, лекин Гамлетнинг ўзи йўқ эмнш. Шу ростми? — деб сўради Ҳусайн.

— Қандай жимжитлик, роҳатижон! — Мухторхон саволни эшитмагандай сўлиш олди.

Ҳусайн билан у ўттиз йилдан бери — урушдан олдин у бу ерда боғбон ва тунги қоровул бўлиб ишлай бошлаганидан буён таниш эди. Ақл бовар қилмайди, лекин шундай бўлганки, улар ҳаётларидаги биринчи ва охириги нохуш воқеадан кейин дўстлашиб қолишган.

Мухторхон талабалар театрига кечикаётган эди. Палтосини наридан-бери илгакка ташлаб, томоша залига шошилинч йўл олди. Қутилмаганда унинг йўлини давангирдай Ҳусайн тўсди.

— Сен нега калишда юрибсан! — деб ғўлдиради у, қўлидаги калтак ё темиртакни ўйнатиб. — Ҳозир мен сенга уйга киришдан олдин ифлос оёқ кийимни нима қилиш кераклигини ўргатиб қўяман! Профессор! Соч қўйиб, бўйнига бўйинбоғ боғлаб олганига ўлайми бу кишининг!

— Секинроқ, барака топкур, секинроқ! — Мухторхон кечирим сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, яшил ранг

шимнинг почасини этик қўнжигга қистирган, тиззасигача етар-етмас калта беқасам тўн кийиб олган давангир қоровулга пастдан ҳадиксираб қаради.

Мухторхон калишини ечиб, қўлига олиш учун энгашиди.

— Майли, шу ерда қолдириб кетавер, — деди унга марҳамат юзасидан қоровул, қўлидаги темиртаги билан калишни устун орқасига суриб қўяркан.

Орадан кўп йиллар ўтди, урушдан кейин Ҳусайннинг мўйлови ва чўққи соқолини ҳаётнинг ғам-ташвишлари оқартириб бўлганда Мухторхон ундан сўради:

— Ушанда мени чиндан ҳам калтакламоқчи эдингизми?

— Йўғ-э. Шунчаки кўчага улоқтириб ташлардим. Кичкиналарни урадиган одатим йўқ. Ўзинг нимжонгина бўлсанг. Елкангга қўлимни қўйсам, ерга кириб кетасан, сен уриб барака топиб бўларканми, — деди Ҳусайн қўй кўзларини шўх чақнатиб. — Агар гапнинг ҳалолини айтсам, биринчи кўришимдаёқ кўнглимга ёқиб қолгансан. Ўзинг кичкинасан-у, бошнинг мана бундай! Пешонангни кенглигини айтмайсанми?! Қалласи бутун йигит деб қўйганман ўзимча. Яхшиям ўшанда қўлимни кифтингга қўймаган эканман, шундай машҳур одамнинг умрига мурғаклигидаёқ зомин бўлар эдим.

Ҳусайн ўз ҳазилидан ўзи хурсанд бўлиб, хохолаб кулди.

— Э, мен қанақасига машҳур бўлай, — деди мингиллаб Мухторхон. — Ҳа, айтгандай, сен нега ўқишни давом эттирмадинг? Билишимча, сен яхши боғбон бўлиб етишишинг мумкин эди.

— Акаларим уйланиб, бўлак бўлиб чиқиб кетишган. Мен билан онам, ёш хотиним яна бир этак бола қолганмиз. Уларни боқиш, кийинтиришнинг ўзи бўлмасди-да!

Ҳусайн кузда кўпроқ ҳосил йиғиб олиб, бозорда сотиш, орттирган пулларига эски уйнинг у ёқ бу ёғини тузатиб, оиласини энг зарур кам-кўстини бутлаш, уни ўзгаларга муҳтож қилмаслик учун ҳордиқ кунлари ўз боғида тонг саҳардан то кечгача тинмай ишларди.

Ўша воқеадан сўнг Мухторхон бетоб бўлиб қолди. Упкаси касалланган эди. У қийинлик билан жуда секин тузаларди. Юришдан кўра кўпроқ ўтирарди. Озиб, дармонсизланиб қолган Мухторхон кунини катта чарм креслода ўтказарди. Январь кунларининг бирида у ўзининг шоир дўсти билан «Гамлет»нинг янги нусхасини ўқиб ўтиришганида, тўсатдан Ҳусайн кириб келди. Қоровул-

ни таниш жуда қийин эди. Унинг эғнида пахталик кўр-
жома ўрнига ажойиб тикилган коверкот костюм, келиш-
тириб боғланган галстук, бошида янгигина Марғилон
дўппи.

Мухторхон эсамкираб қолди. Шоир ўридан турди,
ҳурмат билан стулни суриб, Ҳусайнга ёнидан жой кўр-
сатди.

— Менга сени касал деб айтишди, — деди Ҳусайн
суриб қўйилган стулга эътибор бермай. — Мен... ҳали-
ги... мана, сенга озгина мева-чева олиб келувдим — ҳам-
маси ўзимнинг боғимдан. — Ҳусайн стул устидаги ҳар
хил қоғозларни йиғиштириб ташлаб, ўрнига катта сават
тўла тилла ранг олма, нок, анорларни қўйди.

Шоир нима бўлаётганига тушунмай, ҳангу манг бў-
либ, Мухторхонга қаради.

— Гофур, марҳамат, танишиб қўй, — деди Мухтор-
хон, — бу дўстим Ҳусайн.

Ҳусайн Гофурга қараб мулойим кулиб қўйди, костю-
мини ечиб стул суянчигига илди.

— Синглим, битта коса бергин! — деди Ҳусайн ор-
қасидан кириб келган Мухторхоннинг хотинига. — Хў-
жайинингни бир шарбатга тўйдириб қўймасам!

Иккита катта-катта анорнинг сувини сиқиб, Ҳусайн
лим-лим тўла косани Мухторхонга узатди.

— Энди ҳар ҳафтада мева олиб келаман, — деди у
ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмай. — Соғайгин! Ба-
ҳор келсин, сени хотиннинг билан уйимга кўчириб олиб
кетаман. Бизнинг Кўкчада ҳаво тоза, шифобахш... Сен
ҳам, йигитча, энди борақол! Кўряпсанку, бу одам чар-
чаган.

Гофур ўридан ирғиб туриб, мезбонга ҳайрон тикил-
ди.

— Утиравер! — деди Мухторхон... — Ҳозир давом
эттираминиз...

— Нимани давом эттирасиз?! — Ҳусайн уй эгасининг
гапини чўрт кесди. — Йигитча, мен сенга айтдим-ку,
ахир: у чарчаган, дам олиши зарур! Эртага келасан.
Қани юр, юрақол!

У ўзининг бесўнақай қўлини шоирнинг елкасига
ташлаб, эшик томон олиб кетди.

— Сен, йигит, хафа бўлмагин. Сен уни қадрлайсан-
ми? Қадрлайсан! Мен учун ҳам у қадрли. Шундай
экан, уни эҳтиётлашимиз керак...

Ҳусайн чиндан ҳам, ўрик гуллаши билан файтунда

келиб, Мухторхон билан хотинини Кўкчадаги уйига олиб кетди.

Кўкча — шаҳарнинг чеккаси: саккизинчи трамвайнинг охириги бекати шу ерда; тош кўча ҳам шу ерда тамом бўлади; Кўкчада чиройли чойхона, кабобхона, турли хил моллар билан савдо қилувчи кўпгина магазин ва дўкончалар, дорихона, сартарошхоналар бор; бу ердан, худди дарёнинг ирмоқлари сингари, пахса деворлар билан чегараланган тор, тинч кўчалар, ҳар томонга қараб таралиб кетарди. Мухторхон девор ичидаги ҳовлиларга мўраламоқчи бўлиб, олдинги ўриндиқда ўтирган Ҳусайннинг елкасидан ушлаб, ўрнидан турди. У доим ҳаётни четдан кўргиси келарди.

— Эй, сен ўтиравер, бари бир бу дарахтлардан ҳеч нарсани кўролмайсан, — деди Ҳусайн гўё унинг ўйларини уққандай. — Яхшиси бу ерга кўчиб келгин, ўшанда кимнинг қандай яшаётганини билиб оласан, ҳар бир ҳовли ўзича бир китоб, ҳатто театр дейиш ҳам мумкин!

Ҳусайннинг уйи кўчалардан бирининг охирида экан.

Ҳовлининг ҳамма ёғи гулзор, озода, шинам. Дарвозадан ўнг тарафда айвон устунлари ўймакорлик билан нақшланган уй, чапда—қишда мева асрайдиган омборхона. Гулзорнинг шундок орқа томони боғ — олма, нок, шафтоли, гилос, ўрик... Дарахтлар ён бағрлари қалин бутазор билан қопланган, тубидан ариқ оқиб турган катта жарликка бориб тақалган. Жарликнинг нариги тарафида шудгорланган далалар ястаниб ётарди.

Атроф жимжит, роҳатбахш. Тиқ этган товчи йўқ...

Мухторхон ариқдан хатлаб ўтиб, гиламдай очилиб ётган сунбулларга кўзи тушди.

Ҳар йили у ўз уйининг бурчагида гул сотувчи бир ногирон одамдан хотини учун гулдаста сотиб оларди. Гуллар тугагач, янаги баҳоргача ногирон ҳам кўринмай кетарди.

Мухторхон кўпдан бери сунбулларни ўз ҳолича очилиб ётганини кўрмаганди. У чўнқайиб ўтирди, гулнинг нозик ҳидини тўйиб ҳидлаб, бармоқларининг учини эҳтиёткорлик билан улардан бирига текказди.

— Улар жуда мағрур бўлади, рақибларини чиқиш-тирмайди! Кўряпсанми, яқинида битта ҳам бегона гул йўқ. Аммо лекин мен буларни яхши кўраман. Бу гулда катта эзгулик кучи бор, эзгуликни у инсонга тақдим этади. Ёмон одам сунбулни қўлига олса, дарҳол ўзгарди: у раҳмдил, меҳрибон, мулоим, ғамхўр бўлиб қолади. Сунбул ўзининг бутун гўзаллиги ва эзгулигини

одамларга тақдим этгач, ўзи ҳалок бўлади, — деди Ҳусайн Мухторхоннинг ёнига ўтириб.

— Сен жуда файласуф бўлиб кетибсан-ку! — Мухторхон Ҳусайннинг сунбуллар тўғрисида худди жонли мавжудотдай гапиришига ҳайрон бўлиб, кулиб қўйди.

Ҳусайн уялиб қолди.

— Мен шунчаки бир гапни айтдим, қўйдим-да... — У дўпписини пешонасига суриб, энсасини қашиди.

Август ойдаги отпускани Мухторхон Ҳусайнникида ўтказди. Унинг қаёққа кетиб қолганини ҳеч ким билмасди.

Янги мавсумнинг очилиши арафасида у театрга келди, бутун труппани томошабинлар залига йиғиб, сахнага олиб чиқиб қўйилган креслога, ўзининг одатдаги жойига ўтирди, қордай оппоқ рўмолчаси билан қалин қошларини силаб, секингина йўталиб қўйди.

— Хўш, ишни бошлаймизми?! — деб сўради у, партернинг биринчи қаторида ўтирган актёрларга қараб. — Шундай қилиб, Гамлет, Дания шаҳзодаси ролини Мансурга топширамиз. Раҳим Горациони ўйнайди, Назира Дания қироличаси, Гамлетнинг онаси — Гертрудани... Бурхон Дания қироли Клавдийни...

Ролларни тақсимлаб бўлгач, Мухторхон бадний бўлим мудиридан пьеса текстини спектаклда иштирок этувчиларнинг барчасига тарқатишни сўради. Урнидан туриб, театр коллективини навбатдаги мавсум очилиши билан табриклади.

— Эртага «Бой ила хизматчи». Унда қатнашадиганларнинг тайёрланишларини сўрайман. Йигирма минутдан кейин бошлаймиз. Қолганлар бўш, — деди у залда ҳукм сўраётган ғалати жимликка ҳайрон бўлиб.

— Бирор гап бўлдимми? — деб сўради у ёрдамчи режиссёрдан паст овоз билан.

— Бу сафар сиз қандайдир бошқачароқ бошладингиз, — деб жавоб берди у каловланиб.

— «Қандайдир»ингиз нимаси?

— Сиз ҳамма вақт, олдинига табриклар эдингиз, кейин эса...

— Ҳақиқий қутловлар эртага бўлади! — деди Мухторхон жаҳл билан. Кейин қўшиб қўйди: — Агар аъло ижро этишса.

— Мансур қаёқда-ю, Гамлет қаёқда. Ахир ҳамма ҳайратда, ёқасини ушлаган, — ёрилди қулоғигача қизариб кетган ёрдамчи режиссёр.

— Асабларингизни жиловлаб олдинг, азизим, — таъ-

кидлади Мухторхон. — Демак, кимлардир Мансурнинг Гамлетни ўйнай олишига ишонмас экан-да? Биз биринчи постановкамизни қўяётганимизда ҳам баъзи бировлар, Ахрорхўжани қурби келмайди, дейишганди. Чеккачеккада: «Мухторхон эсини еб қўйибди», — деб ўзаро шивирлашишган. Ҳозир бўлса, дўстим Ахрорхўжа — театримизнинг биринчи олтин саҳифаси, — дейишяпти. Сиз бизда яқиндан бери ишляяпсиз, тарихни чуқур ўрганишингизни, илмга юзаки қарамаслигингизни сўрайман!

У залга тушиб, ўрта қатордаги ўзининг доимий жойига ўтирди.

Унинг чап тарафида театр директори, ўнг тарафида режиссёрлар, олдинги қаторларда спектаклда қатнашмаган артистлар, рассомлар, костюмчилар ўтиришарди.

Учинчи қўнғироқдан сўнг залда чироқ ўчди.

— Нима гап бўлди, Мухторхон? — театр директори Ҳабиб у томонга энгашиб сўради.

— Ҳоли жойда гаплашадиган гап, Ҳабиб, холи жойда!

Мухторхоннинг «холи жойда» деган иборасидан Ҳабиб ундан бирор нимани сўраб, билиб бўлмаслигини фаҳмлади.

Репетициядан Мухторхон мамнун бўлди. У спектаклни бошқариб борган ёш режиссёрнинг қўлини илиқ қисди, қўлларини баланд кўтариб, актёрларни олқишлаб, чапак чалди.

Санъат оламида катта шон-шуҳрат қозонган бу одамнинг ўз ҳамкасбларининг ишларига қанчалик юксак баҳо берганлигини бугун театрда билмаган одам йўқ эди.

Деярли бир йилдан сўнг, апрель ойида «Гамлет»нинг премьераси бўлди. Газеталар мақтовга тўла тақризлар босиб чиқарди. Айниқса, Мансурнинг шаънига кўп мақтовлар айтилганди, у буларга парво қилмади, унинг номини шу кундан бошлаб қомусга абадий ёзиб қўйган бу шон-шуҳратдан зиғирча ҳам ўзгармади.

«Ўлиб-кетиб қолмасимдан, токи чиройли кўзларингиз ўнгида савлат тўкиб турган эканман, мендан ўрганинглар. — деб ёш артистлар билан ҳамиллашарди Мансур. — Мен буюк артист сифатида, албатта, текинга эмас, агар шампан виноси билан ясатилган дастурхон бўлса, ўз маҳоратимнинг баъзи сирларини очардим. Аммо, қайта айтаманки, фақат баъзиларини! Ҳаммасини билиб олиш учун бир-иккита зиёфат кифоя қилмайди»...

Бир куни, танаффус пайтида Мухторхон Мансурнинг хонасига кирди,

Мансур бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб олган, ранги синиққан, пешонасида тер маржонлари тизилган ҳолда кўзгу олдида ўтирарди. Унинг бу ҳолати атрофдагиларни бутунлай тарк этганини ифодаларди.

Ташқаридан Бурхон — қирол Клавдийнинг гулдираган овози эшитилди:

— Қани менинг энг ёвуз душманим, Гамлет?

Мухторхон шошиб ташқарига чиқди, бу бесўнақай гавдали, ваҳиманинг уни Бурхонга урилиб қетишига сал қолди.

— Жим! Қўй, дам олсин! — деди Мухторхон бармоғини лабига босиб.

— Устоз, ўзингизнинг энг сеvimли қироллингизни шаҳзода Гамлетнинг ҳийла-ю, найрангларидан халос этинг! Ҳеч кун бермаяпти, нафас олдиргани қўймайди! — деди Бурхон, шоҳона қисфага кириб, бетакрор овози гулдираб.

— Сени ҳафа қилиб бўлармиди, айиқ! — деди қўлида буғи чиқиб турган бир пиёла чой қўтариб келаётган Назира — Дания қиролчаси Гертруда, хиринглаб ва виқор билан юриб ўтиб кетди.

— Кўрдингизми, устоз, ҳаммаси қиролга қарши. Ўз фуқароларига нисбатан одилларнинг одили бўлмиш мендек одамга юрагимни бўшатиб, ҳасрат қилишга имкон беришмайди. Агар билсангиз, қироллар ҳам инфаркдан ўладилар, — деди у Назиранинг ортидан бақриб.

Саҳнада декорацияларни ўзгартираётган ишчилар кулиб юборишди.

— Ҳазрати олийлари, сиз ҳақсиз. Бу ерда гаплашгани қўйишмайди. Агар менинг кабинетимга ташриф буюришни лозим топсалар, бошим осмонга етарди. — деди Мухторхон ҳам сўз ўйини қилиб.

Кабинетга кириб, Бурхон чарм креслога ястаниб ўтирди.

— Ўтган кун, — дея гап бошлади у, — мен радиодан гонорар олдим. Ҳар сафаргидек спектаклдан сўнг Мансур билан уйга бирга кетдик. Яқин қўшнимиз, Хадрадаги бекатда трамвай пойлаб турган эдик. Бирдан Мансур, ресторанга кириб, қиттак-қиттак олмаймизми, деб таклиф қилиб қолса бўладими. «Пул бор, мен меҳмон қиламан», — деди. «Бу зиқнадан ҳам умрида бир марта ёруғлик чиқар экан», деб ўйладим ўзимча.

У ёғи нима бўлди денг? Мен энг таниқ таомлар,

яна оби зам-замдан ҳам буюрдим. У бўлса тўламади. Чўнтагидан уч процентли заём облигацияларини чиқарди. «Эй, жин урсин! — дейди у иблис. — Тунда адаштириб чўнтагимга солиб олибман. Майли, бўлар иш бўлди, нима ҳам қилардик, тўлаб юбор. Олдинда қарздорман — иккита ресторан мендан». Кейин ростакамига шундай хижолат тортдики, мен турган гап, олижаноб инсон, ҳақиқий эркак, содиқ дўст сифатида уни тинчлантирдим ва ҳақиқий қиролдай офицантга бир даста пул ташладим. Бугун бўлса, у ўша облигацияларга катта ютуқ чиққанини ўртада ҳеч гап бўлмагандек, хотиржам хабар қилди. Мен унга қарзини эслатдим. Хўш, у-чи? Менга фариштадек тиниқ кўзларини қадаб: «Кечирасан-ку, негадир гапингга тушунмаяпман!», дейди! Эй, худованди қарим! Инсон тусини олган бу ярамас махлуққа қаҳру ғазабингни ёғдир! — Мен тиз чўкиб, қўлларимни осмонга чўзиб, илтижо қилдим. Аммо чақмоқ чақмади, яшиннинг ўтли тиғи оламини ёритмади. Менинг илтижоларим, саҳрода қолган йўловчининг фиғонидай ҳавода муаллақ қолди. Мен ҳеч қанақа худонинг йўқлигини ҳам, дўстимнинг қилмишига яраша жазо бериш учун кимдандир ёрдам кутишнинг бефойдалигини ҳам унутибман. Мана буни артист деса бўлади! Ҳақиқий артист! Мени қаҳр-ғазабга солиб, яна аҳмоқ қилиб кетди-я!

— Чиндан ҳам ҳақиқий артист! — деди Мухторхон Бурхонга ҳаваси келиб.

— Агар Лутфия ҳавога совурилган пуллардан хабар топса борми, тож-тахтимдан айрилишим турган гап, — деди Бурхон ўрнидан туриб. У шоҳона либосини тартибга келтирди, кейин ташвишланиб қўшиб қўйди:

— Устоз, буларни гапириб беришимдан мақсад, навбатдаги спектаклни бошқа кунга кўчиришингизни сўраш эди. Мансур жуда чарчаган... бунақада у узоққа боролмайди, биз Гамлетдан ажралиб қолишимиз мумкин. Уни врач кўрди, ҳаддан ташқари қаттиқ чарчаган, — деди. Мендан бўлак ҳеч бир тирик жон тиббиёт хулосасидан беҳабар. Мен сизга ҳеч нарса демадим, сиз эшитмадингиз.

Қўнғироқ чалинди. Бурхон чап ёнига осилган қиличини ушлаб, яна қирол ҳолатига қайтди, бошини баланд кўтариб, нари томон узоқлашди.

Бу янгилик Мухторхонни эсанкиратиб қўйди. У ўрнидан турди, хонанинг у бурчагидан, бу бурчағига ҳаяжон билан бориб кела бошлади.

Мухторхон Мансурни ажойиб актёр бўлгани учунгина севмасди. У Мансур қиёфасида ўз келажagini, ўзининг йнгирманчи йиллардаёқ Станиславскийдан ўрганган системасини нозик ҳис қилувчи шоғирдини кўрарди. Ноёб истеъдоди, фикр доирасининг ниҳоятда кенглиги, адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат, фалсафани чуқур билиши, ҳар нарсага қизиқувчанлиги Мансурни бошқа актёрлардан бир поғона юқори кўтариб турарди.

«Йўқ! Йўқ! Мен Мансурни эҳтиёт қилишим лозим, акс ҳолда ундан ажралиб қоламан!» — деб кўнглидан ўтказиб қўйди-да, Мухторхон директор кабинетига йўл олди.

Ҳабиб ёлғиз эмасди. Бош маъмур унинг олдида туриб, қандайдир қоғозларни кўрсатарди. Ҳабиб қоғозларни четга суриб қўйди, хурсанд ҳолда қўлларини бири-бирига ишқалаб, Мухторхонга пешвоз чиқди.

— Бунақаси ҳеч бўлмаган! Спектакль бошланиши олдидан мен Хадрага бориб келдим. Трамвай бекатидан то театр эшигигача одамлар навбат кутиб турибди. Ортиқча билет сўрашади. Ортиқчаси қаёқда? Ҳаммаси мавсум охиригача сотиб бўлинган!..

— Навбатдаги спектаклни кейинга кўчиринг!

Ҳабибнинг юзидаги кулгуси аста сўнди, маъмурнинг пастки лаби осилиб қолди.

— Лекин... — директор эътироз билдиришга уринди.

— Ҳеч қанақа лекин-пекини йўқ! — деди Мухторхон, қатъий қилиб. — Мансур чарчаган.

— Ахир у отдай, соппа-соғ! Унинг олдида мен...

— Азизим, Ҳабиб, сиз қачон бўлмасин Гамлетни ўйнаганмисиз? — Мухторхон унга кўзларини тикандай қадаб, узоқ тикилди.

— Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим... режа нима бўлади, билмайман. Томошабинлар ҳам жанжал кўтариши мумкин...

— «Бой»ни эълон қилинг. Ҳозир Бурхон яхши формада, — пастроқ тушди Мухторхон.

— «Бой»ни! Эй, раҳмат-эй! — Ҳабибнинг юзи яна ёришди.

Театр мавсуми июнь ойининг бошларида «Гамлет» билан якунлади. Спектакль бемисл муваффақият қозонди. Матбуотда босилган мақола ва тақризлар «Актёр маҳоратининг чўққиси», «Театр ривожига қўшилган муҳим ҳисса», «Ҳар бир артист — буюк ижодкор» син-

гари сарлавҳалар билан товланарди. Радиодан ҳар кунни спектакль қатнашчиларидан бирининг суҳбати ёки таниқли санъатшунос танқидчиларнинг чиқишлари олиб эшиттирилар, уларнинг ҳар бири албатта, шундай деб таъкидларди: — «Гамлет геннал Шекспир ижодининг энг юқори чўққиларидан биридир. Бу — буюк драматургнинг энг чуқур мазмунли асаридир. Мазкур трагедиянинг кучи унинг китобхонлар орасида кенг тарқалганлиги билангина эмас, балки хусусан «Гамлет» пьесасининг жаҳон театрлари репертуарида биринчи ўринни эгаллаганлиги билан ҳам тасдиқланади ва ўз кучини у уч ярим асрдан бери сақлаб келмоқда. «Гамлет» трагедияси ҳар сафар саҳнага олиб чиқилди дегунча омма уни яна кўришга ошиқади. Ҳар бир актёр шу трагедиядаги роллардан бирини ижро этишни ўзининг энг эзгу орузи деб ҳисоблайди ва ҳамма вақт шунга интилади. «Гамлет» Шекспир асарлари орасида энг проблемали асардир. Бу проблемалилик аввало тўла фалсафий моҳиятга эга бўлган трагедиянинг мураккаб ва чуқур мазмун билан изоҳланади. Ҳақиқатан ҳам, Шекспир «Гамлет»га шундай улкан ижтимоий-фалсафий мазмунни сингдирганки, танқидчилар замонлар ўтиши билан ҳар гал маъно хазинасининг янги-янги қатламларини кашф этмоқдалар...»

Мухторхон буларнинг ҳаммасини радиодан эшитди, буни қаердадир ўқигандай бўлиб, уни аниқлашга киришди.

Уйда, ўз хонасида газета редакциялари томонидан унинг «буюк» постановкасида «эсдалик учун» юборилган газеталарни полга ёзди, улар устида эмаклаб юриб, мақолаларни бир-бирига солиштирди.

Шу ҳолат устига шоир Ғофур кириб келди.

Мухторхон ўрнидан турди, топишмоққа жавоб топган ёш боладай севиниб, айёрона кулиб, полга ишора қилди:

— Ким кимдан кўчиргани Мадрид саройининг сирини!

— Мен ҳозиргина у ердан келаяпман. — деди Ғофур, — иккита редакция ўз муаллифларини ҳимоя қилиб, роса жиқиллашди! Аслида эса, у бир одамнинг ўзи бўлиб чиқди: бир ерда у ўз фамилияси билан имзо чеккан, бошқасида эса таҳаллусини қўйган!

Мухторхон гарчи ўрта бўйли бўлса ҳам, баланд бўйли, зуваласи пишиқ Ғофурнинг олдида кичкина ва ориқдай кўринарди, лекин унинг катта бошини жингалак қалин сочлари безаб турарди.

— Азизим Шер, қандай мўъжиза яратиб қўйганлигингизни лоақал ўзингиз тушуняписизми? — деди жўшиб Гофур ҳаяжон билан. Мухторхоннинг ҳурпайган сочларига қиёс қилиб уни Шер деб атарди.

— Тушунаман, тушунаман, дўстим. — деди Мухторхон хотиржамлик билан, полдаги газеталарни йнгиштириб, иш столи устига тахлаб қўяркан.

— Мана мен бўлсам, тушунмаяпман! — ҳамон ҳаяжонда давом этди Гофур. — Сизга қараб туриб ўйлайман: бу одамнинг боши битта бўлса! Минглаб одамларни тўлқинлантириб, ўйлашга, ҳаяжонланишга, азоб чекишга, қувонч ва роҳат ҳисларини туйишга мажбур этган спектакль учун шу битта бош қандай ғайритабiiий қудратга эга бўлиши керак. Сиз ё сеҳргар, ёки даҳосиз!

— Сизнинг таржимангиз аъло даражада қилинган! — деди Мухторхон шоирнинг охириги сўзларини гўё эшитмагандай. — Менга китобингизни совға қилсангиз, беҳад хурсанд бўлур эдим, у бу жавонлардан муносиб ўрин олади, — деди у, девор бўйлаб ишланган, ойна солинган китоб жавонларини кўрсатиб.

Мухторхон Гофурга ўтиришни таклиф этиб, креслога ишора қилди, ўзи қаршисидаги креслога чўкди.

— Мен энди классик драматургияни қайта кўриб чиқяпман, — деб давом этди Мухторхон. — Менга таржимангиз жуда ёқди. «Гамлет»нинг асл нусхасини яна бир бор таржимангиз билан солиштириб кўрдим. Тилингиз бой, ширали, майин, энг муҳими шуки, сиз трагедиянинг барча маъно қирраларини очиб бера олгансиз. Мен истейдодингизга қойил қолдим! Агар булардан бирор янги нарса топсам, бундан буён ҳам мен билан ҳамкорлик қилишга розимисиз? — Мухторхон боши билан имо қилиб, стол устида ётган бир тўп китобни кўрсатди.

Бу таклифдан хурсанд Гофур, лоладек қизариб, кўзларини ерга қадади. У бу одам ҳаммага ҳам бундай юқори баҳо беравермаслигини биларди.

— Мен ўзимни бахтли ҳисоблардим, — деб қўйди Гофур секингина, унга тик боқиб, индамай жавоб кутаётган Мухторхонга қараб.

— Биласизми, агар замондош драматургларимиздан баъзи бирлари ўз пьесаларини сиз ажойиб шеърларингизни ёзганингиздай ёзганларида эди, биз артистлар асарга муҳтожликни сезмасдик... Биздан, нега бугунги ҳаёт ҳақида муносиб асарлар йўқ? — деб сўрашади. Улар ҳақ.

Комил ажойиб «Нурхон»ни яратди, лекин уни музикали театрга берди, Тўхтасин яхши музика ёзиб берди. Кўрдингизми? Агар уни кўрмаган бўлсангиз, албатта, бориб кўринг, аъло спектакль! Мен Комилдан пьесани бизнинг театрга мослаб ишлаб беришни илтимос қилдим. Ваъда берди. Аммо «Бой»ни қайта таҳрир қилиш билан банд бўлганлиги учун бу ишни кейинроққа қолдирди, шекилли.

— Мухторхон, ахир театрингизда дўстларимнинг асарлари қўйилмапти-ку! — деб Гофур кўзларини айёрона қисди. — Аммо негадир, кўпдан бери сезишимча, уларни сиз эмас, ёш режиссёрларингиз саҳналаштирмақда.

— Кўнглимга уннамаяпти. Умри калта асарлар... — Мухторхоннинг туси ўзгарди. — Бир қарашда муҳим масалани кўтариб чиқишгандай туюлади-ю, аслида эса — пашшадан фил ясаган бўлишди! Тили-чи, тилини қўяверасиз. Гапиришга ҳам арзимаёди! Насрда эса яхши асарлар кўп! Ақалли «Қутлуғ қон» ёки «Шум бола»ни олиб кўринг... Ҳа, дарвоқе, нега сиз драматургияда кучингизни синаб кўрмайсиз?

— Афтидан мен ҳали театр учун пишиб етилмаганман, шекилли. Бунинг устига, биласизми, бу саҳнанинг ўз қонун-қоидалари бор... — Гофур суҳбатни давом эттиришдан ўзини олиб қочди.

22 июнда уруш бошланди.

Урушнинг эртасига Мухторхоннинг яккаю-ю ёлғиз ўғли университетнинг иккинчи курсдан кўнглилллар қаторида фронтга жўнаб кетди. Волга бўйидаги кичкина шаҳарчада у артиллерия билим юртида ўқиб турган ярим йил ичида, уч маротаба ўйига хат ёзди. Охири, тўртинчи мактубини Сталинград жанги бошланганда юборди.

1942 йилнинг кўз кунларидан бирида, эрта билан, тонг қоронғусида Мухторхон эшикнинг қаттиқ тақиллашдан уйғониб кетди — кечаси электр токи узиб қўйилганлиги сабабли, қўнғироқ ишlamасди. У керосин лампани ёқди, елкасига тўнани ташлади, шиппагини шапиллатиб, эшик томон юрди.

— Ҳозир, Нигора, ҳозир очаман, — деди Мухторхон хирилдоқ товуш билан, хотинини тунги навбатчиликдан қайтди, деб ўйлаб.

Лекин у эшикни очганида остонада солдатчасига кийиниб олган, аммо қуролсиз Ҳусайн турарди.

— Кечадан бошлаб қисмдаман. Бугун фронтга жўнаймиз, — деди Ҳусайн уйга кириб. — Хайрлашгани келдим, сендан охирги марта олган китобларни ҳам ташлаб кетай, дедим.

Ҳусайн қалпоғини, шинелини ечди, гимнастержакетини этагидан пастга тортиб қўйиб, мезбон билан унинг кабинетига кирди.

Мухторхон тўшагининг устига кўрпа ёпди, тўнига ўраниб олиб ўтирди. Энди, хотини госпиталга, тунги навбатчиликка кетган кунлари у кабинетдаги диванда ётарди.

Ҳусайн хонани кўзи билан чалиб чиқди-да, стулни суриб, Мухторхоннинг рўпарасига ўтирди.

— Нигора навбатчиликда, ҳаяллаб қолди. Эҳтимол, ярадорларни олиб келишгандир, — деди Мухторхон йўталиб. — Сеникига бораман дейман-у, аммо бу лаънати томоқ оғриғи жонимни кўзимга кўрсатди. Буни қараки, ўзинг кириб келдинг.

— Беговта қилгим келмади, шунинг учун кўнғироқ қилмадим, — деди Ҳусайн гуноҳқорона. — Ўғлингдан дарак борми?

Мухторхон «йўқ», дегандай сочлари тўзиб кетган бошини чайқади.

— Ким энди боғбон бўлади?

— Ректор боғни сақлаб қолишга ваъда берди.

— Сен бекордан-бекорга бошингни ўққа тутиб юрмагин... Сен тирик қайтишинг зарур, мажбурсан! Тўшундингми?

Ҳусайн табиатан камгап эди, бироқ ўз укасидек яхши кўрган бу одамга ҳозир жуда кўп илиқ гаплар айтгиси келди, аммо гаплари томоғига тикилди, у бесўнақай қўлларини қаерга яширишни билмай, бармоқларини беихтиёр қирсиллатиб, ҳамон жим турарди.

— Нима қилиб анграйиб ўтирибман! — деди Мухторхон тўсатдан, у кийимларини йиғиштирди-ю, ёш болалардай чаққонлик билан нариги хонага кириб кетди.

Бир оздан сўнг, Мухторхон одатдагидай дид билан кийинган, сочлари тартибга келтирилган ҳолда қўлида майда-чуйда солинган патнис кўтариб чиқди. У китобларни ёзиб столнинг четига суриб, патнисни қўйди.

— Ҳозир иккаламиз нонушта қиламиз, кейин мен сени кузатиб қўяман! Индамай овқатланишди. Ҳусайн ўз кўнғлида Мухторхонга сездирмаган бўлиб, шимининг чўнтагидан узун занжирга осилган соатини чиқарди.

— Қанча қолибди? — деб сўради Мухторхон.

— Яна бир соат бор, — ҳайрон бўлиб жавоб берди Ҳусайн.

— Жуда соз! Кийин, трамвайга ўтирамиз-да, ярим соатдан кейин қарабсанки, вокзалдамиз-да. Ҳа, айтмоқчи, мана бу китобчани ол, Навоий ғазаллари, жуда ихчам, чўнтакка солиб юрсанг бўлади. Улгурмаганингни эса, — дея Мухторхон китоб тўла жовонларни кўрсатди, — урушдан кейин ўқийсан.

Трамвай издан чиқиб кетиб, сал бўлмаса улар кечикиб қолай дейишди.

Вокзал перрони бўм-бўш эди. Бошида паровоз пишиллаб турган эшелон вагонлари олдида командирлар кичик-кичик тўп бўлиб туришарди.

Буларнинг олдига лейтенант чопиб келиб, Ҳусайнни койий бошлади, аммо у энгашиб ўз командирига нимадир деди. Лейтенант қаддини ғоздай ростлаб, қўлини чеккасига теккизди-да, пошналарини бир-бирига уриб, ўзини таништирди:

— Иванов!... Мени кечирасиз, ўнбеш минутдан кейин эшелон жўнайди, у бўлса ҳамон йўқ. Қаттиқ хавотирландим... Унинг вагон, — деди у Ҳусайнга ўгирилиб.

Чиройли, оқ-сарикдан келган лейтенантнинг юзларида болаларча беғубор ифода акс этиб турар, кўзлари эса, гўё уларда осмон акс этиб тургандай кўм-кўк эди. У Ҳусайн сингари баланд бўйли эди. Уларнинг олдида Мухторхон пакана одамдай бўлиб қолди. Унинг устига гражданча уст-бош, бу кийимда Мухторхон ўзини худди ишга ёмон кийиниб келган одамдай, жуда ноқулай ҳис қиларди.

Мухторхон Ҳусайнни қучоқлаб ўпди, ёш лейтенантнинг қўлини қаттиқ қисди, уни ҳам қучоқлаб ўпар экан, ўпкаси тўлиб деди:

— Илтимос, ой бориб, омон қайтинглар. Сизни оналарингиз, хотин, бола-чақаларингиз кутишади.

Уруш тугади. Орзиқиб кутилган ғалаба куни келди.

Мухторхоннинг ўғли Сталинград остонасида ҳалок бўлди, қардошлиқ қабрига дафн этилди. Бетховен ва Шиллер, Гейне ва Гётелар Германияси учун жангда Ҳусайннинг ёш рус командири қурбон бўлди.

Мухторхон ориқлаб, сочлари бутунлай оқариб кетди, аммо бароқ қошлари негадир ҳамон қоп-қора эди. У аввалгидек серғайрат, чаққон, қора костюмида башанг кўринарди. Унинг кенг, беғубор пешонасини ўғлидан

қора хат олган куннинг эртасига пайдо бўлган иккита чуқур ажин кесиб ўтган эди.

Мамлакатимиз ўзининг алп қоматини тиклаб жароҳатларини даволай бошлади: шаҳар, қишлоқлар тикланди, янгилари қурилди. далаларда яна тракторлар гуриллай бошлади, тинчликнинг биринчи йили ҳосили учун ерлар шудгор қилинди, машиналар етишмаган жойларда эса от ва ҳўкизларни сўқа, омочга қўшиб, ер ҳайдадилар.

Заводлар танк ва замбараклар, бомба ва снарядлар ўрнига тракторлар, автомобиллар, комбайнлар, боалар каравотлари, идиш-товоқлар ишлаб чиқара бошлади.

Мамлакатимиз агроном, инженерларга жуда муҳтож эди, унга шифокорлар, санъаткорлар, педагоглар, олимлар зарур эди. Кечаги жангчиларнинг аксарияти, фақат погонларини олиб ташлаб, шинел ва солдат этикларидан институт аудиторияларини тўлдирдилар. Улар илмга бўлган ташналиклари билан ўз муаллимларини ҳайратда қолдирардилар; қандайдир афсонавий эҳтирос билан туну кун китоб ва конспектлардан бош кўтармасдилар, лабораторияларда қунт билан ишлардилар. Уларнинг бутун ҳаракатларида билимдон мутахассис бўлишга, қуриш, яратиш, бунёд этиш, юксалтиришга бўлган жидди жаҳд аён кўриниб турарди.

Театрлар, концерт заллари одамларга тўла эди. Барча томошаларга ўн-ўн беш кун аввал билетлар сотиб тугатиларди. Ҳамма ерда «Билетлар сотиб бўлинди», деган эълонлар. Томоша муассасаларининг директорлари, бош маъмурлари мамнун бўлиб, кафтларини ишқалар эдилар.

— Ҳеч қандай тарғибот ташвиқотсиз бир ой аввал барча билетлар сотилиб бўлди! — дер эдилар оғизларининг таноби қочиб.

Мухторхон тинмай ишларди. У деярли барча спектаклларнинг постановкасини янгиларди. Уйда пьеса излаб, ўз кутубхонасини бошдан-оёқ титиб чиқди. Москва, Ленинградда чиқаётган адабий журналларни варақлаб тунлари мижжа қоқмай, тонг оттирди. Пьесалар бор эди, аммо улар Мухторхонни қизиқтирмасди, маъноси жуда саёз ва фикри қашшоқ, кўтариб чиқилган масаласи жўн эди. Аммо бир кун унинг омади келди.

Оқшом пайтида у радиони буради. Москвадан «Рус масаласи» олиб эшиттирилади эди. Радиопостановка унинг диққатини ўзига жалб қилди. Эртасига у автор-

га мактуб юборди, бир ҳафтадан кейин ундан пьесанинг машинкада босилган нусхасини олди ва дарҳол таржимонга топширди.

Уни доим «Энди нима қилиш керак?» — деган савол қийнар эди. Томошабин етук санъат асарларига муҳтож, асарларни зўр иштиёқ билан қайта-қайта кўриб бўлган, хуллас, театрнинг репертуари жуда камбағал эди. Клас-сик асарларни саҳналаштирай деса, ёш артист ва артисткалар йўқ, урушга улар институтдан кетганлар, кўп-лари қайтмаган. Бугунги кун ҳақида драматурглар деярли ҳеч нарса ёзмасдилар, ёзганлари эса, ўша-ўша сийқаси чиққан учбурчак — ошиқ, маъшуқа ва улар ўр-тасидаги ичи қора рақиб ёки рақибанинг жанжали кўр-сатиларди.

Собир Абдулла халқ афсонаси асосида «Тоҳир-Зухра» либреттосини яратди, Тўхтасин музика баста-лади, шундай қилиб, юксак муҳаббат ҳақидаги трагедия туғилди...

Эрта билан унга бастакор Толибжон қўнғироқ қилди.

— Устоз, бугун ўн иккида «Лайли ва Мажнун»нинг кўриги бўлади. Келишингизни сўрайман, — деди у муло-йим овози билан.

— Албатта, бораман, — деб жавоб қилди Мухтор-хон, телефон трубкасини жойига қўйиб, хотинига уни ўзи билан бирга олиб боришини айтди.

Нигора госпиталь ёпилгач, ўзини бутунлай уй ишла-рига бағишлаган эди. У эрини: «Ўзлари ўқиб кўриб, агар ёқса, албатта, саҳналаштирадилар», деб пьеса кў-тариб келувчи хира муаллифлардан қўриқлар; унинг секретаридай бўлиб қолган эди — сон-саноксиз қўн-ғироқларга жавоб берар, ҳар хил асарларни кўздан кечирар, Мухторхонга керак бўлган жумлаларни ҳошия-да белгилаб қўярди; эрининг топшириғига мувофиқ мар-каздан чекка шаҳарлардаги театрларнинг кўп сонли мухбирларига жавоб берарди.

Опера театрига соат роппа-роса ўн иккида етиб ке-лишди. Залда чироқ ўчган эди. Мухторхон Нигоранинг нозик қўлидан ушлаб, секингина деди:

— Шу ерда ўтира қоламиз.

— Йўқ, йўқ! Сиз учун режиссёрнинг ёнидан жой олиб қўйганмиз, — деди уларнинг олдида тўсатдан пайдо бўлган драматург Комил. — Юринглар. Мен ҳам сиз билан бирга ўтираман.

Увертюра оҳанглари янграб, парда очилганда, бутун партер одам билан деярли бандлиги аён бўлди.

Мухторхон ён-верига қаради — ҳаммаси таниш одамлар — ёзувчилар, бастакорлар, мусаввирлар, артистлар, режиссёрлар, журналистлар — бутун санъат аҳли йиғилган эди.

Спектакль қизиқарли ўтди, Мухторхон биринчи кўринишдан то охиригача саҳнадан кўзини узмади. Ролларнинг ижроси ҳам, режиссёрлик талқини ҳам унга маъқул бўлди. У ўзини худди катта тантанада, ёрқин, ҳаяжонли, таъсирчан байрамда қатнашгандек ҳис қилди. Қуй тугаб, парда ёпилди, чироқ ёқилди. Мухторхон беихтиёр ўрнидан турди-да, биринчи бўлиб қаттиқ қарсақ чалиб юборди.

— Кўпдан бери бундай маза қилмаган эдим, — деди у Нигоранинг қўлидан олиб. — Ғоят ажойиб!

— Нима, муҳокамага қолмайсизми? — деб сўради ундан Комил.

Спектаклни саҳналаштирган тарашадаё озгин режиссёр саросимада унга катта, қора кўзларини тикиб, ғилтиллаб турарди.

— Мен ўз фикримни айтиб бўлдим! — деди дўстона жилмайиб Мухторхон.

— Аммо ҳужжатга сенинг қарсақларингни ёзиб бўлмайдик-ку! — дея хитоб қилди Комил.

— Ғоят гўзал, деб ёзиб қўя қол.

Режиссёр гўё: «Дирижёр билан бастакорга нима дейман?» дегандек оркестр жойлашган чуқур томон маъюс ўгирилди.

— Илтмос, Толибжонга узримни айтиб қўйинг. Ишга шошиляпман. Ун етти-ю ноль-нолга репетиция тайинланган, — дея жавоб берди Мухторхон унинг сассиз саволига мулойим, гуноҳкорона овоз билан ва қўлни дўстона қисиб қўйди.

Мухторхон Нигора иккови театрдан чиқишди, Комил билан опера театрининг ёш директори, қомати келишган, бўйи баландроқ, буғдойранг, чиройли қора кўзлари маъноли боқувчи Мамажон уларга эргашишди.

Мухторхон Мамажонга алоҳида ҳурмат билан қарарди. Биринчи учрашувдаёқ уни жуда ёқтириб қолган, унга бўлган чуқур ҳурматини ҳеч кимдан яширмасди. Танимаган одами билан бундай тез дўстлашиб кетиш ҳоллари унинг ҳаётида камдан-кам рўй берарди.

Мамажон ёш бўлса ҳам, оғир, фикр-мулоҳазаси ўткир, санъатни жуда яхши тушунар эди. Мухторхон унинг учта мақоласини: иккитасини нуфузли газетада, биттасини қалин адабий журналда ўқиган. Улар фикрининг

бойлиги, тилининг ифодалилиги, актерлар ижросига берилган аниқ баҳо билан ажралиб турарди.

— Комил, сизнинг қобилиятли одамларни топа билишингиз мени доим қўйил қолдиради, — деган эди Мухторхон, Комилнинг уйида Мамажон билан танишганида.

— Худди шу сўзларни мен сиз ҳаққингизда ҳам айтмоқчи эдим, — дея кулди Комил.

Драматургия, театр, актёрлар ҳақида эркин, мароқли суҳбат бошланди.

Бу суҳбатда Мамажон таниқли, номдор санъаткорлар олдида ўзини йўқотиб қўймади. У хотиржам ўтирар ва бугунги кунда уни санъатда нима қизиқтираётгани ҳақида шундай хотиржамлик билан гапирар эди.

Мамажон Комилнинг уйида қолди.

— Бизга ишга ўта қолинг! — дея кутилмаганда таклиф қилди Мухторхон хайрлашаётиб.

— Йўқ, йўқ! — дарров эътироз қилди Комил, — Мамажон ҳозир опера драматургияси билан банд. У янги санъатга жуда-жуда зарур. Сизнинг маккорона ниятингизни сал олдинроқ пайқаганимда, у билан таништирамай қўя қолардим.

Мухторхон бундай истеъдодли одамлар билан учрашганидан анча вақтгача ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрди, унинг юраги гўё янги қувват манбаидан кучга тўлгандай эди, бу куч унинг фикрини қўзғотиб, қизиқарли ният ва режалар туғдирди. У ўз ҳаётида ҳеч кимга, ҳеч қачон ҳасад қилмаган. Бирор янги истеъдодни кашф этганидан астойдил севинарди, ўзининг бутун оғриқ-эътибори, таъсир доираси билан актёрга унинг ижод қилишидан, инсоннинг маънавий дунёсини бойитишдан чарчаб ҳоримаслиги учун ҳаётда ўз ўрнини мустаҳкам эгаллаб олишида ёрдам беришга интилар эди...

Майдонни кесиб ўтиб, улар қуёшнинг олов селидан қайрағоч соясига яширинишди.

— Издатни ўқидингизми? — деб сўраб қолди Комил кўзларини айёрона қисиб, Мухторхондан.

— Ажойиб асар бўлибди! Аммо, уни бир ўзи ёзмаган экан, — деди Мухторхон, — буни мен билмасдим.

Комил кулди.

— Уларнинг икки кишилиги сизга ёқмадимми? Икки тасини эплаш қийин демоқчимисиз?

— Йўқ, нега энди, гапга кўнадиگانлардан. Ҳамма таклифларимни қабул қилишди. Шуниси қизиқки, баҳслашишмади, эътироз ҳам билдиришмади. Биринчи репетиция бугун бўлади.

— Қанақасига!?

— Шунақасига! — Энди, ўз навбатида Мухторхон тантана қиларди. — Учрашувга тайёргарликни ким олиб боргани менга номаълум деб ўйлайсизми? Мен бу ҳолни ҳисобга олиб, пьесани дарҳол ишга тушириб юбордим.

— Мен сизни азбаройи ҳурмат қилганимдан, уларнинг тафтини бир оз босиб қўйдим, — деди Комил ўсал бўлиб. — Сизнинг қисқа, лекин лўнда маслаҳатларингизга диққат қилиброқ қарашсин, — дедим.

— Алишер Навоий роли Мансурга топширилган, — деди Мухторхон. — Кўриб турибсизки, сизнинг бу яширин фикрингизни ҳам ўқиб олдик.

Ҳаммалари кулиб юборишди ва бекат томон юришди, чунки қўнғироғини жиринглатиб трамвай яқинлашмоқда эди.

Бирдан Мамажон Мухторхон томон энгашиб, секингина:

— Устоз, мен институтдан кетишингиз боисини тушундим, — деди.

— Фақат илтимос, ўз тахминларингизни овоза қилиб юрманг! — деди Мухторхон, унинг қулоғига пичирлаб, Нигоранинг трамвайга чиқишида ёрдамлашаётган Комил томон боши билан имо қилиб.

Учинчи бекатда Мухторхон Нигора билан вагондан тушиб қолишди. Тўрт қаватли бинонинг йўлагига кириб, кенг зинадан иккинчи қаватга кўтарилдилар. Уларнинг эшигига суянганча шундоққина ерда Ҳусайн мудраб ўтирарди. Унинг ёнида солдатларнинг қопчиги ётарди. Қадам товушини эшитиб, Ҳусайн ирғиб ўрнидан турди. У ўша-ўша девқомат, кенг елкали эди. Гимнастеркасида учта жанговар нишон ялтираб турарди.

— Тирик!.. Тирик қайтибсан! Сени қанчалик зориқиб кутдим, — деди Мухторхон, овози тўлқинланиб, кейин Ҳусайн томон отилди.

Ҳусайн уни қучоқлаб, худди ёш боладек кўтариб кўксига босди.

III

— Чойингни ичмабсан? — тўсатдан Ҳусайннинг овози яқиндан эшитилди.

Мухтор чўчиб тушди. У яна кўзгудаги бутун «мизансцена»ни аниқ кўрди. Фақат Ҳусайн негадир унинг

ёнида, қўлида пушти ранг гулбарглар сурати чизилган чинни чойнак ушлаб турарди.

— Сенга чой ёқмадимми? Асл ҳинд чойидан дамловдим... Афсус совиб қолибди... Ёмғир қуйиб ётибди, чордоққа чиқиб келдим. Томнинг бир-икки ери тешилибди, кундузи шифер қўйган эдик, менга негадир яна чакка ўтаётгандай туюлди.

Мухторхон Ҳусайннинг чордоққа қачон чиқиб, қачон тушганини ҳам билмади, ундан олдин нима деганини ҳам эшитмади. Аммо қўли иссиқ чойнакка беҳос тегиб кетгани эсида.

У соатига қаради. Роппа-роса ўн икки. Ҳусайн томга чиқиб кетганига бор-йўғи ярим соат бўлиб, бу вақт ичида эса, унинг кўз ўнгидан бутун ҳаёти бирма-бир ўтди!

— Мен кетақолай энди... Балким Нигора хавотир олаётгандир, — деди у ёмғирпўшини кияркан.

— Шошмай тур. Иккита бола залда машқ қилишяпти, сен томонингда туришади, йўл-йўлакай ташлаб ўтишади. Ҳозир уларни чақираман, — деди-да, нағалли этигини тақиллатиб, Ҳусайн йўлак бўйлаб кетди, унинг полига ҳам вестибюлдагидек юппоқ мраммар ётқизилган эди. Мухторхон қиличбозларнинг машқларини жўришга қизиқиб, Ҳусайннинг ортидан эргашиди.

Уқув театрининг ёшиги лағг очиқ, у ердаң қиличларнинг жаранг-журунг овози эшитилар эди.

Зал нимқоронғи, саҳнани шифтдаги чироқлар ёртиб турар, спортчиларнинг тўқима кийимидаги иккита ёш йигит жон-жаҳдлари билан қиличбозлик қилардилар. Чап томондагиси новча, келишган, қора сочлари елкасига тушган, юзи чиройли; ўнг томондагиси, у ҳам баланд бўйли, аммо қорин қўйганроқ, боши тепакал эди.

Ҳусайн уларни чақирмоқчи бўлиб, кафтини карнай қилиб оғзига олиб борган эди ҳамки, Мухторхон унинг тирсагидан тортиб, секингина деди:

— Шошма. Бир оз кўрайлик, жуда қизиқ экан!

Йигитлар терлаб-пишиб машқни давом эттирардилар.

Узун сочли йигит ҳамласи муваффақиятли чиққанда, севиниб кетар, кўзлари чақнаб, ҳайқириб юборар эди; ниҳоят рақибини у бутунлай ҳолдан тойдириб, бурчакка қисиб қўйди, тепакал илтижо қилгандай:

— Бобораҳим, танаффус! Мен қора терга тушиб кетдим, — деди. Улар пўтали сочиқларини олиб артинишар экан, қаттиқ ҳарсиллар эдилар.

— Балки бугунга етар, а? — деди тепакал йигит. Узун сочли йигит ҳам рози бўлиб, бошини лиқиллатди.

Шу ерда, сахнанинг ўзида улар кийна бошладилар.

— Булар ким? — деб сўради Мухторхон пичирлаб.

— Бобораҳим институтни ўтган йили тамомлаган, ана униси эса Мирзаполвон, тренер бўлиб ишлайди... Умуман, студентларни муштлашишга ўргатади, — деди Ҳусайн.

— Ўтган йили диплом спектаклида мен уни кўрмагандим. Эсимда, «Айбсиз айбдорлар»ни қўйишган эди...

— Ҳа,ҳа, тўғри. Ушанда сен ўз театрингга битта ҳам актёр олмагандинг!... Бобораҳим эса, бош қаҳрамон бўлган. Қимни ўйнаганини биласанми: Григорий Незнамовни! Бироқ спектакл олдидан бетоб бўлиб қолган, шундай деб эълон қилишган, кейин бошқаси ўйнаган... Вилоят театрига юборишувди, бормади. Унинг қарамоғида иккита бола бор — укаси ва синглиси. Онаси қазо қилган, отаси урушда ҳалок бўлган... Тошкентдаги ҳеч қайси театр олмаган. Қандайдир клубда ҳаваскорлик қилади. Яшаш керак-ку, ахир, яна болаларни оёққа турғизиш лозим... Сизларнинг ишларингизга кўп ҳам тушунавермайман. Бироқ яхши эслайман — репетиция бўлаётганида, бутун институт, ҳатто фаррош хотинлар ҳам шу ерда, залда тўпланишар, Бобораҳимнинг ўйинини томоша қилишарди.

Ҳошим деган профессор, ўз қулоғим билан эшитганман, уни ёўра деб ҳақорат қилган. Курсдошлари эса уни жуда ҳурматлашарди. Мана ўзинг ўйлаб кўр — ким ҳақу, ким ноҳақ. Кунлардан бир кун шу тренер билан кечалари машқ қилишга рухсат беришимни сўраб келибди. Менга нима, ана зал, ейилиб қолармиди! Бу боланинг кимлигини биламан-ку.

Семиз, юзи ялтиллаган профессор Ҳошимни Мухторхон ёқтирмасди. Илгари актёр бўлган бу одам сахнада ўзини кўрсата олмаган, асосан чакана ролларни ўйнарди. Кейин педагог бўлиб ҳам буни ўрнига қўя олмади. Шу сабабдан Мухторхон унга юксак унвон берилганлиги ҳақидаги хабарни газетада ўқиб, ҳангу манг бўлиб қолди. Ношуд одам юридик жиҳатдан тан олинган эди: ҳақиқатан ҳам бу телва-тескари дунёнинг ишларига тушуниб бўлмайди.

Яна шу одам ўзгалар тақдирини ҳал этар эди, ўрта-миёналикни кўкларга кўтарар — чунки унинг ўзи бундан баландликка қурби етмасди, истеъдодга зомин бўларди, чунки уларни тушунмас, уларга етолмасди. Шунинг учун улар бунга хавфли туюларди. Уларнинг олдида Ҳошим арзимас бир нарса кўринарди.

Бобораҳим кийиниб бўлди.

— Бирор нарса ўқиб берсанг-чи! — деб тортиниброқ сўради ундан тренер, кейин залга тушиб, биринчи қаторнинг ўртасидаги жойга ўтириб олди.

Бобораҳим рояль устидаги кўк сатиндан тикилган ёпиқни сидириб олди-да, елкасига ташлаган эди, ёмғир-пўш бўлди. У худди ҳассага суюнгандай қиличга иккала қўли билан таянди, ўйчан нигоҳини ғира-шира залга қаратиб, аста бошлади.

Тирик қолмоқ ё ўлмоқ? Шудир масала!

Қайси бири булардан бизга муносиб?

Шу дилдор фалакнинг таҳқирларига
Шикоятсиз — шиквасиз чидаб турмоқми?

Йўқса, унга рад-бадал бериб кўзгалмоқ.

Қурол олиб ё енгмоқ, ё маҳв бўлмоқми?

Улиш... Унутулиш. Масала тамом.

Тавимизга ўралган минг-минг ташвишнинг

Занжирин илол — абад узади ўлим.

Зотан дилнинг азамат армони шуки!

Улмоқ — ғафлат тушида ухламоқ демек.

Мухторхон охирги қаторлардан бирида ўтирган бўлишига қарамай, йигитнинг рангсиз чироқ нурида пича сарғайган юзини аниқ кўрарди; унинг юзи чўзинчоқ, бурни ингичка, лаблари бежирим, айниқса иккита йирик бодомдай катта кўзлари кўҳлик эди. — Овози ёқимли, тили ширин экан, — деб кўнглидан ўтказиб қўйди. — Юзи ҳаракатчан... Шундан бир нарса чиқади!

Мухторхон ўрнидан турди, Ҳусайинни эргаштириб саҳна томон интилди.

Бобораҳим ўз сарпосини ечиб, роялнинг устига ёпиб қўйди. Орқасига ўгирилиб, биринчи қаторда ўзининг тренери билан қизгин гаплашаётган паст бўйли Мухторхонга кўзи тушди.

У зинадан пастга югуриб тушиб, уларнинг олдига келди-да, қимтинибгина салом берди.

Мухторхон унинг қўлини қисди.

— Аравачали мотоциклда кетамиз. Ўлжага олинган машина! Битта ҳарбийдан сотиб олганман, — деди тренер, машҳур режиссёр билан танишганидан боши осмонга етиб. — Сиз эшикка бораверинг, мен ҳовлидан чиқаман.

Ўз уйи олдида Мухторхон аравачадан тушди ва Бобораҳимга қараб деди:

— Эслаб қолдингизми? Иккинчи қават, ўн бешинчи квартира. Соат ўн бирда кутаман!

Мухторхон ҳар қачонгидан эрта уйғонди, ҳали қоронғи эди. У ҳафсала билан соқолини узоқ қирди. Кейин ўзининг яхши кўрган атирини сепиб, кабинетдаги стол устини китоб ва қоғозлардан тозалади, Қандайдир куйни хиргойи қилиб, ёқаси оҳорланган тоза оқ кўйлак кийди, хох-хол гулли қора галстугини бўйнига тақди, ўзининг қалин ўсиқ сочларини тараб, костюмини кийди. Тортмадан оқ батист дастрўмолчани олди, сал эди, бир силкитиб, иккита бармоғи билан кўкрак чўнтагига тиқди. Қираверишдаги катта кўзгуга ўзини солди, у ёқ-бу ёғини айланиб ташқи кўринишидан кўнгли тўлди: костюми қоматига ёпишиб турарди.

Нигора уни диққат билан кузатар экан, нима бўлаётганлигига тушунмас эди. Деярли бир йилдан бери унинг эри одамови бўлиб қолган, ҳеч ким билан гаплашмас, ҳеч кимни қабул қилмасди. Индамас бўлиб қолганди... Мусибат бутун умидларини гўё шип-шийдон қилиб кетган эди.

Мусибат тўсатдан келди. Уша оқшом Мухторхон уйда пьеса ўқиб ўтирган эди. Бирдан телефон жириглади. Нигора ётоқхонадан шиппагини шапиллатиб чиқиб, трубкани олди. У аввалига ниманидир баланд овозда қайта-қайта сўради, кейин пичирлашга ўтди. Мухторхон қанчалик диққат билан қулоқ солмасин, бирорта сўзни ҳам англай олмади. Қулоқ солишни бас қилиб, пьесани ўқишга киришиб кетди.

— Бурхон қўнғироқ қиляпти... қандайдир у ғалати, — кутилмаганда Нигоранинг овози эшитилди.

Мухторхон бошини кўтариб, эшик кесакисига суяниб турган хотинини кўрди: ранги докадек оқарган, кўзлари нурсиз.

«Унга нима қилди? Наҳотки бетоб бўлса?» — Мухторхон телефон томон юраркан, хавотирланиб кўнглидан ўтказди.

Мухторхон телефон трубкасига қараб, томоқ қирган ҳам эдики, у ёқдан Бурхон хўнграб йиғлаб юборди.

— Устоз!... Мени эшитяксизми, устоз! Ҳозиргина Мансур ўлди!

Мухторхон ўзини йўқотиб, қўлида трубкани қаттиқ қисган ҳолда, аппаратга бир неча дақиқа тикилиб қолди. Кейин Бурхоннинг йиғиси эшитилаётган телефон трубкасини бирдан столга улоқтирди, оёғига туфлисини кийди, эшикни қаттиқ тортиб, кўчага учиб чиқди.

Кеча ойдин эди. Чироқларнинг ёруғ нурига чўмилган кўчалар кимсасиз. У бутун йўл бўйи югуриб борди, нафасини ростлаш учун бир дақиқа ҳам тўхтамади, ваҳоланки, юраги мана ҳозир кўксини ёриб чиқиб, ўзи тош йўлга йиқилиб тушгудек бўлиб қолган эди.

«Бўлиши мумкин эмас! — деди фикран жонҳолатда Мухторхон. — Бурхон янглишган...»

Театрга икки қадам қолганда момоқалдироқ гумбурлади, Мухторхон худди яралангандай тиз чўкиб, инграб юборди:

— Нега? Нима учун!..

Ёмғир қуярди, бир зумда унинг юзларигача ҳўл қилиб юборди.

Мухторхон ўрнидан турди, гандираклаб, театрнинг орқа эшиги томон юрди. Унинг кўриниши даҳшатли эди. Шунинг учун қоровул афти-ангорига лой сачраган, азоб-уқубатдан ўртаниб кетган, ҳаммаёғи шалаббо одамни бемаҳалда кўриб, қўрқиб кетди-да, ўтирган стулини кўтариб, эшик орқасига беркинди, уни ичкаридан тамбалаб қўйди.

Темир тамбанинг ғижирлаши Мухторхонни ҳушига келтирди. У ён-верига қаради, қоронғилик пардасига бурканган театрнинг ҳайбатли биноси унга катта деразаларнинг қоп-қора кўзлари билан ёвқараш қилиб тургандай туюлди. Бу деразалар ичида энди Мансур йўқ ва бунинг учун Мухторхон гуноҳкор қилинаётгандай эди.

У орқасига бурилди, бўйинини қисиб театрдан нари кетди.

— Ортиқ чидай олмайман... — дея пичирлади Мухторхон. — Бардош беролмайман, инсон юраги фарзандидан икки бор ажралишга қодир эмас. Нега тақдир яшаши лозим бўлган одамдан жудо қилади. Санъатни барҳаёт этувчи томирни худди атайин ўзиб ташламоқчи бўлгандек... Истеъдодни энди барқ уриб гуллаган пайтида сўндирса-я...

Юриб бораркан, юраётганини, қаёққа қараб кетаётганини билмасди. Қаердадир, Шайхонтоҳурда, унинг боши айланди. Бир неча дақиқа ўзини тубсиз жарга йиқилиб тушаётгандек ҳис қилди. Агар уни аллакимнинг бақувват қўллари ушлаб қолмаганида, ҳақиқатан ҳам йиқилиб тушарди. Бу Ҳусайннинг қўллари эди.

У Мухторхонни ёш боладай бағрига босиб, меҳрибонлик билан пичирлади: .

— Қадрдоним... жигарим...

Ўз ўғлининг ўлиmidан кейин Мухторхон бундай оғир мусибатга дуч келмаган эди. Оғир дард уни ётқизиб қўйди. Мухторхон даҳшат, қайтариб бўлмас жудолик алами ва азоб-уқубати акс этган кўзларини катта-катта очиб, алахларди, ўзини ақлдан озаётгандай ҳис қиларди.

Дард узоқ давом этди. Аммо Мухторхон уни енгиб чиқди. Бироқ дард бари бир унинг қалбида ўчмас из қолдирди. У авваллари ҳам камгап эди, энди бўлса умуман индамас бўлиб қолди. Унинг чеҳрасини очиб юборадиган айёрона табассуми ғойиб бўлди.

Мана бугун эса, Мухторхон уйига кўтаринки руҳ билан кулиб кириб келди.

— Нигорахоним, илтимос, хонамдаги кичкина столчага дастурхон қилсангиз. Ўзингиз билгандай, чиройли қилиб! Уч кишилик бўлсин. Мен, сиз ва жуда ҳурматли бир меҳмон. Мен уни сиз билан жоним билан таништириб қўяман, — деди Мухторхон, хотинининг қўлини ўпиб. Кейин қўшимча қилди: — Мен сизни энг чиройли кўйлагингизда кўришни истардим.

«Неча йил бирга яшаймиз-у, у ҳамон «сиз» дейди-я», — Нигора эридан мамнун бўлиб, мулойим жилмайди.

У эшикдан кираверишда ўнг томонга ўрнатилган нақшинкор столга бир чинни лаганда тўлдириб қирмизи олмалар, нашвати ноклар, биллур идишчаларда олча, беҳи, сариқ гилос, ўрикдан қилинган мурабболар, ширинликлар, духовқада иситилган пссиқ нонлар, шўрданак, қовурилган нўхат қўйди.

Бир неча қадам нарига ўтиб, ўзи безаган дастурхонини диққат билан кўздан кечириб, ишидан мамнун бўлди.

Нигора ётоқхонада сочини иккита қилиб ўриб, бошига чамбарак қилиб турмаклади: қайтарма ёқа, кўкраги хил очик, майин пушти ранг ҳарир кўйлак уни ёшартириб юборган эди.

— Оҳ, қандай гўзал аёл! — хитоб қилди Мухторхон.

Нигора эрининг эҳтиросли, ошиқона нигоҳидан уялиб, ерга қаради, у ёшлигида Нигорага худди шундай суқла-
ниб тикиларди.

Йўлакда қўнғироқ жиринглади. Мухторхон эшикни очди.

— Танишинг, меҳмонимиз! — Мухторхон йиғитни хотинига таништирди.

Бобораҳим анчагина эскирган, аммо ҳафсала билан дазмолланган костюм кийиб олган, калта келиб қолган энглари ва шунингдек калта шими меҳмонни ёш ўсмирга ўхшатиб қўйганди.

Улар юмшоқ креслоларга ўтирдилар, Нигора чой узатиб, меҳмонни дастурхонга даъват этди.

— Бобораҳим, мана қоғоз-қалам. Ариза ёзинг!—деди бирдан Мухторхон. — Ҳа, ҳа! Директорнинг номига, сизни театр труппасига қабул қилишини сўраб ёзинг.

— Аммо... сиз мени... — Бобораҳим довдираб қолди.

— Сиз актёрсиз. Тўғрими? Мен режиссёр сифатида сизни ишга таклиф қиляпман, — Мухторхон унинг гапини бўлиб, Нигорага шўхлик билан кўз қисди. — Ёзинг!

Бобораҳим, ҳаяжонланиб, қизариб-бўзариб, қалам тебрата бошлади. У ҳаяжондан ҳатто терлаб ҳам кетди.

— Мана, «Бой ила хизматчи» постановкасининг режаси билан режиссёр талқинидаги нусха. Гофир ролин и ўрганиб чиқинг, — деди Мухторхон, Бобораҳимнинг олдига биринчи папкани қўйиб. — Бу эса «Айбсиз айбдорлар»... Билишимча, Незнамовингиз амалга ошмай қолган!... Биринчисини янгитдан қўямиз, иккинчисини — Незнамов билан эса, эски танишсиз, унга сизни қўшиб қўямиз.

— Ҳа-а-а-а, мана қаерга яшириниб олибсизлар! — дея кабинетга Ҳусайн урушдан кейин эгиндан қўймай юрадиган солдатча формасида кириб келди, фақат бошига дўппи кийиб олган эди. — Файтун тайёр, эшик тагида, — деди у ва майиз солинган ликобчани қўлига олиб, ўзининг катта кафтига ағдарди, хонада у ёқдан бу ёққа юриб, биттадан оғзига майиз ташлай бошлади. Ҳусайн Бобораҳимга қараб, худди эски танишлардай дўстона жилмайиб қўярди.

— Хўш, кун тартибини белгилаб олайлик, ҳозир Бобораҳимнинг уйига борамиз, у ердан театрга, кейин кун бўйи сеникида бўламиз, Ҳусайн. — деди Мухторхон. Бобораҳимга қараб қўшимча қилди: — Мен ёш дўстимнинг қаерда ва қандай яшаётганини кўриб қўйишим лозим!

— Тасдиқлайман! — Ҳусайн худди муҳр босгандай, қўлини столга уриб қаттиқ хохолаб кулиб юборди.

Қўчада қанотлари лакланган, йиғма соябонли ҳақиқий файтун турар эди. Унга қўшилган саман от бетоқат бўлиб ер тепинарди. Мухторхон билан Нигора юмшоқ ўриндиққа ўтиришди. Бобораҳим уларнинг рўпарасидаги тахтага ўтирди, Ҳусайн ўз курсисига жойлашиб олди, жиловни қўлига ушлаб, «Олга!» деб қаттиқ қичқирди.

Ўқчи маҳалласи жинқўчаларининг бирида, хиёл қийшайган кенг нақшинкор эшик олдида Ҳусайн файтунни тўхтатди.

Ҳаммалари ёғ тушса ялагундек қилиб супирилган ҳовлига кирдилар, ҳовли кичкина, чор бурчак шаклида, ҳовли этаги олди айвонли пахса уй, айвон томи остидан кўк вири ёрилиб, кўчиб кетган иккита дераза ташқи оламга панадан мўралагандек қараб турарди. Унгдан чапга қараб ҳовлини тўғри чизикдай торгина ариқ кесиб ўтган. Унинг иккала четига райҳон экилган. Айвон олдида шохлари тарвақайлаб, пўстлоғи тарам-тарам ёрилиб кетган нок гуллаб ётарди.

Биринчи бўлиб ҳовлига кирган Бобораҳимни қаршилаб, озода кийинган саккиз ёшлардаги бола ва олти ёшлардаги қизалоқ севинч-қувонч билан кутиб олди-да, югуриб келиб акаларининг бўйнига осилишди.

Бобораҳимникида кўп ўтиришмади. Болаларни файтунга ўтқазиб, Хадрага жўнашди. Катта-катта деразали баланд бино — трамвай паркиннинг дирекцияси олдида Мухторхон Ҳусайнни тўхтатди. Файтундан тушди.

— Шу ерда кутиб туринглар, — деди у ҳамроҳларига ва муюлишга бурилиб, шоша-пиша Эски Жува томон юриб кетди.

У йигирма дақиқалардан кейин қайтиб келди, унинг юзида сирли табассум ўйнар эди.

— Ҳусайн, азизим, ҳайда! — дея хушчақчақ қичқирди у тўсатдан. Ҳусайн ўгирилиб, кўчани бошига кўтариб хахолаб юборди.

— Ҳабибга қандай жумбоқни тақдим этганингни тасаввур қиляпман! У тонг отгунча ухламай чиқади, бутун театрни остин-устин қилиб юборади.

Мухторхон фитначилардек Ҳусайнга қараб кўзини қисди.

— Ҳабиб қотиб қолди. Биласанми, шунча йилдан

бери уни танийман-у, бугун биринчи марта тутоқиб кетди:

— «Қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдиряпсиз!» — дейди. Бу, яъни, сиз, Бобораҳим, пуч ёнғоқ эмишсиз! Ҳа-ҳа-ҳа! «Сиз мендан розилик сўрамайсиз! Буйруқлар берасиз, мен бўлсам, қулдай кўр-кўрона сизга бўйсунаман. Сиз мендан пулинг борми, йўқми деб сўрамайсиз, фақат қароқчилардай «Чўз!» дейсиз». Бу, яъни, мен, қароқчи эмишман. Ҳа-ҳа-ҳа!..

Файтун энгил чайқалиб, тош йўлдан ғилдираб борарди.

Улар Сассиқҳовуз, Каттаҳовуз, Дарвозадан ўтдилар ва ниҳоят сершовқин, ғала-ғовур Кўкчага етиб келдилар.

Ҳусайн бозордан бир талай иссиқ нон олди, Мухторхон қип-қизил худди шишадай мусаффо хўрозқандлар харид қилди, болалар уларни олиб, шу ернинг ўзида ялай бошладилар.

Улар ҳовлига кириб келишганда, тўлагина қаддиқомати келишган аёл — Ҳусайннинг хотинидан бўлак уйда ҳеч ким йўқ эди.

Йўл-йўлакай болалар билан дўстлашиб олган Ниғора уларни боққа бошлаб кетди. Гулга кўмпилган шафтоли, олча, олма дарахтлари афсонавий улкан гулдас-таларга ўхшаб кетарди. Атроф жимжит, фақат асалариларнинг ғувиллашию, кўкда тўрғайнинг сайраши эшитиларди. Мухтор билан Бобораҳим ҳам боққа киришди. Киришди-ю, ўша ерда то қош қорайгунга қадар қолиб кетишди. Улар гоҳ хотиржам, гоҳ тўлқинланиб баҳслашардилар. Нима ҳақда? Спектакль арафасида актёр билан режиссёр нима ҳақда гаплашиши мумкин? Мухторхон ўзининг учинчи ўғлини тарбиялай бошладди.

Улар уйга қайтаётганларида осмонда дастлабки юлдузлар милтиллай бошлаган эди.

Болалар қўлда ухлаб қолишди.

Шу бугундан бошлаб ва кейинги уч йил ичида уйда, театрда Мухторхоннинг бир дақиқа ҳам бўш вақти, бир соат ҳам ҳаловати бўлмади.

Куннинг биринчи ярмида у уйда ишлар, янги постановкаларнинг режасини тузарди, иккинчи ярмида театрда актёрлар билан репетиция ўтказар, рассомларнинг хомаки нусхаларини, бастакорларнинг ишларини маъқуллар ёки рад этарди.

Бобораҳим Ғофирни ҳам, Григорий Незнамовни ҳам

муваффақият билан уинади. Энди унинг иштирокчисиз бирорта спектакль ҳам ўтмасди.

Ниҳоят, мана навбат Гамлетга келди.

Унинг афишаларда пайдо бўлиши томошабинлар учун ҳам, санъатшунослар учун ҳам, матбуот учун ҳам қутилмаган ҳол эди. Битта ҳам мусоҳабада Мухторхон Гамлет тўғрисида, лоақал бир оғиз бўлса ҳам гапирмади. Бу тўсатдан рўй берган портлашга ўхшар эди.

Премьерага билетлар қандайдир бир соатлар ичида сотилиб бўлди. Ўзида йўқ хурсанд Ҳабиб, кабинетда тинмай жиринглаб турган телефондан яширинарди.

Спектакль одатдагидек роппа-роса кеч соат етти яримда бошланди. Ҳар бир парда гулдирос қарсақлар билан якунланарди.

Мухторхон ўз ложасида, унинг ҳаяжонини ҳеч ким сезмаслиги учун ўз одатича орқада ўтирарди. Байрамдагидай ясаниб олган Нигора билан Ҳусайн олдинда, пастда ложа тўсиғи ортида бутун бир зал одам нафасини ичига ютиб, ҳайратланиб, саҳнадан кўз узолмасди.

Эртаси куни Мухторхон Бобораҳимни уйига таклиф қилди.

— Сиз, ўғлим, бир неча пьесада ўйнадингиз. Яхши спектакллар чиқди. Энди «Отелло»га навбат етди. Мана, матннинг таржимаси! Матн аъло даражада қилинган. Ишга киришинг!

— Устоз, аммо сиз ўзингиз бунинг устида ишлашга тайёргарлик кўраётгандингиз! — деди Бобораҳим, шошиб қолиб.

— Бу ёруғ дунёни ҳали кўзларим кўраётган экан, мен ўзимнинг мушкул, гоҳида юрагимда санчиқ пайдо қиладиган ишимни якунлаб олсам дегандим. Ҳаётимнинг бир неча йилини бағишлаган ишим охирлаб қолган... Фақат узукка қимматбаҳо тошдан ясалган кўзни ўрнатиш қолган.

Бобораҳим Мухторхоннинг бир сўзлилигини, ўз қароридан қайтмаслигини билиб, унга деди:

— Ўзимга Кассио ролини олсам майлими?

Мухторхон розилигини билдирди.

Бобораҳим «Отелло» устида бутун йил давомида ишлади. Мухторхон уни диққат билан кузатар, унинг ишига аралашмас, уялмасин деб репетиция пайтида кўринмасди.

У премьерарага ҳам келмади — тоби қочиб қолди. Уни радиодан эшитди.

бир-бирларини қучоқлаб, табриклай бошладилар, кейин Бобораҳимни ўраб олиб, гуллар ёғдирдилар, қўлини қисишиб қутладилар. Шу пайт бирдан саҳнага Хусайн кириб келди. Ҳамма хавотирланиб, бир-бирига олазарак қараб қолди.

— Мухторхон спектаклдан кейин сизга бу қилични... Гамлетнинг қиличини топширишимни сўраган эди, — деди Хусайн, ўз жангчисининг жароҳатини муносиб тақдирлаётган лашкарбошидай қилични Бобораҳимга узатаркан.

Бобораҳим тиз чўкди, иккала қўли билан қилични олди, шунда унинг дастасидаги прожектор нурида ялтираб кўринган ёзувни кўрди: «Мен энди хотиржамман».

Мухторхон икки кундан кейин тўсатдан юрак хуружидан вафот этди.

Бир ой ўтгач, Нигора ҳам сўнди, унинг юраги ёлғизлик азобини кўтаришга қодир эмасди.

КАРВОН ШИМОЛГА ЙЎЛ ОЛДИ

Киносценарий¹

Шаҳар. Кечаси. Алламаҳал.

Бир гуруҳ отлиқ кимсасиз шаҳар кўчаларидан от қўйиб, қўрғон дарвозасига келади-да, ичкарига кириб, кўздан ғойиб бўлади.

Қўрғон ҳовлиси. Соқчилардан бири қўлида машғала ушлаб турибди.

Суворийлар отдан тушишади. Хон соқчиларининг бошлиғи Авазбек икки букилиб, шайхулислом Қурбон ҳожига салом беради.

Қурбон ҳожи олтишидан ошиб кетган, лекин у қаддини ғоз тутиб юради, баланд бўйли, тўладан келган. Қалин соқол-мўйлови юзига улғуворлик баҳи этган, оқариб кетган бароқ қошлари остидан йирик кўзлари тийрак боқади.

— Барчангиз шу ерда қолинг! — деб буюради у ўз одамларига.

У Авазбекнинг кузатувида тез-тез юриб ҳовлидан кесиб ўтади-да, ҳужралардан бирига кириб ғойиб бўлади.

Ҳужранинг тош терилган полида ўттиз ёшлар чама-сидаги бир эркак киши деворга суяниб ўтирибди.

Қурбон ҳожи унга бақрайган кўзларини тикиб, совуқ нигоҳ ташлайди. Маҳбус бу нигоҳ остида аста ўрнидан туради.

Авазбек чаққонлик билан қиличини кўздан кечиради, тиғига бош бармоғини теккизиб, ўткирлигини белгилайди. Маҳбус бунга кўриб, сесканиб кетади.

— Уни калтаклашдимми? — деб сўради Қурбон ҳожи.

— Йўқ, аълоҳазратлари, — деб жавоб беради Авазбек, қиличини ҳамон кўздан кечиришда давом этиб.

— Ҳақиқатан ҳам... йўқ... Уз уйимдан емак юбораман, қайрилиб ҳам қарамайди. Авахтахона идишидан

¹ Мирқарим Осимнинг «Хоразм элчиси» қиссаси асосида.

ҳазар қилармиш! Чиний товоқ учун хон менинг бошимни танамдан жудо қилиши мумкинлиги унинг парвосига ҳам келмайди. Нимасини ҳам гапирай... Меҳмонга борганда ўзини бундоқ, одамлардай тутишни йигитларим эсига солиб қўйишди. Энди иштаҳаси яхши. Ўзим текшириб билдим.

Қурбон ҳожи хаҳолаб кулиб юборишдан ўзини аранг тийиб, маҳбусга дейди:

— Хон фармонга муҳрини босди... Савдогарлар ва элчилар карвонларини талон-торож қилганинг учун, хонлик солиқларини тўламаганинг учун жаллод сенинг терингга сомон тиқиши ва эрта билан кун чиққач, бозор майдонида қурилган дорга тортиши лозим.

Қурбон ҳожи унга найча қилиб ўралган фармонни ҳавола қилади.

— Мен сени ўлимдан олиб қолишим мумкин, Унбеги. Аммо битта шартим бор... Шартим шуки, сен менга хизмат қиласан!

Унбеги тиз чўкади, шайхнинг оёғини ялашга уринади.

— Тур ўрнингдан!

— Жоним садақа бўлсин! — дея гўлдирайди Унбеги.

— Жонингни ўртага қўйганинг — бу яхши. Лекин лақиллатаман десанг, овора бўласан! — Шайх олдинга сал ташланиб, маҳбусга кўзларини ўқдай қадайдди. — Мен хон эмасман... ерга кирсанг қулоғингдан, осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб топиб оламан. — У фармонни нописандлик билан йиртиб, ерга ташлайди. — Ҳозир сен кетасан. Эсингда бўлсин. Беш кундан кейин Мансурбекнинг карвони Россияга йўл олади. Одамларга, молларга тегилимасин, лекин бек эса, бу қўҳна дунё тирикчилигидан чарчаган кўринади, менинг назаримда...

Авазбек маъқуллаб бошини силкийди.

— Ҳамма нарса тайёр қилиб қўйилган. Қалпоқ қишлоғида Унбегини содиқ кишилар кутиб туришибди. Шаҳар дарвозаларига келсак, менга айтишди... сиз ғамини еб қўйган экансиз, ҳазрати олийлари.

Унбеги чўккалаб туриб, Қурбон ҳожи тўнининг этагини ўнади.

Хоннинг оромгоҳи. Эрталаб.

Хон Араб Муҳаммад ғазабнок.

Шаҳзода Элбарс ва Чин ҳожи хон билан Авазбекни индамай кузатиб туришади.

— Иккинчи марта дордан қочяпти! — дея қичқиради хон. — Бу ўғрини мен, токи бундан буён ҳеч бир кимса бизнинг иродамизга қаршилик қилишга журъат этмасин

деб, халқ кўзи олдида осмоқчи эдим. Авазбек, биз сизни соқчилар бошлиғи лавозимидан соқит қиламиз!

АВАЗБЕК. Мен айбдорларнинг каллаларини олиб келдим.

АРАБ МУҲАММАД. Биз сизни бўшатамиз, Авазбек! Авазбек хонга ёвқараш қилиб чиқиб кетади.

ЭЛБАРС. Уни беҳуда хафа қилдингиз, ота.

ЧИН ҲОЖИ. Бу қарорингиздан беклар норози бўлишади, шоҳим. Ҳеч қандай гувоҳ-исботсиз бундай шошқалоқлик қилиш... Султон Элбарс ҳақ. Авазбек ҳалол хизмат қилади, унинг қўлидан алдаш келмайди.

АРАБ МУҲАММАД. Мен ўйлаб кўраман... Ҳаммангизга жавоб, бўшсизлар.

Биринчи бўлиб, отаси унинг сўзини инобатга олмага-ни учун Элбарснинг дили оғриб, чиқиб кетади. Унинг орқасидан устози Чин ҳожи эргашади.

Жоми мачити имомининг уйдлги меҳмонхона. Уй эгаси шойи кўрпачада ўтириб, китоб ўқимоқда.

Хизматкор киради:

— Тақсир, мулла Акбар келдилар...

— Айт, кираверсин...

Жоми мачити хизматчиларидан бири — мулла Акбар пайдо бўлади. Мезбонга яқинлашиб, қўл бериб кўришади, унинг олдидаги хонтахтанинг рўпара томонига ўтиради.

— Яхши юрибсанми, мулла? — сўрайди имом.

— Худога шукр, яхши, — бош эгиб жавоб беради меҳмон.

Имом диққат билан мулла Акбарга қарайди.

— Сиз нимадандир хавотирдамисиз?

Меҳмон уялинқираб елкасини қисади.

— Ҳа, хавотирдаман. Мансурбек Россияга бормаслиги лозим...

— Бу сизнинг хоҳишингизми? — масхараомуз сўрайди имом.

— Бу оллоҳнинг хоҳиши, қолаверса, сиз билан бизнинг валинеъматимиз... ҳазрати олийлари Имомқулихоннинг хоҳишлари, — дейди меҳмон қатъий оҳангда, чўнтагидан фил суягидан ясалган тасбеҳни олиб мезбоннинг қўлига узатади.

— Ҳазрати олийлари буни бошқа йўқотмаслигингизни тайинладилар...

Имом шошмасдан тасбеҳ ўгиради, дончаларининг биридаги қизил доғга кўзи тушади.

— Уғлим, бандаси ёши ўтган сари паришонхотир бўлиб қолар экан... — кулимсирайди имом. — Ҳазрати олийларига айтинг, мен қўлимдан келган ҳамма нарсани адо этишга ҳаракат қиламан.

Жоме мачити. Катта тахта каривотда, бир-бирининг рўпарасида мачит имоми ва Чин ҳожи ўтирибдилар.

ИМОМ. Ҳожим, Мансурбекни Россияга бормасликка кўндириш керак. Мен туш кўрдим... бизнинг тупроғимиз ёвуз душман оёғи остида фарёд чекмоқда... Бунинг ҳаммасига Мансурбегингиз сабабчи.

ЧИН ҲОЖИ. Акам билан Маккани зиёрат қилганимиздан бери, негадир башоратли тушлар кўрмаяпман.

Имом тикандек кўзларини Чин ҳожига қадаб, ғазаб билан пишиллайди.

ЧИН ҲОЖИ. Хафа бўлманг, домла... Давлат тақдирга тааллуқли нарсалар чиндан ҳам менинг тушимга кираргани йўқ.

Мансурбекнинг ҳовлиси. Бек ҳожини кузатмоқда.

ЧИН ҲОЖИ. Мен сизни кўндира олмадим, бек. Афсус. Наҳотки, хон аҳмоқлик қилаётганини тушунмасангиз... Унга таъсир этиш керак. Бухоро ва Эрон Россия билан яқинлашишимизни кечирмайди.

МАНСУРБЕК. Мен учун, ҳурматли дўстим, хоннинг буйруғи — оллоҳнинг хоҳиши демакдир... Мен унинг хизматкориман... ҳукмдорга гап қайтариш...

Поёнсиз саҳро... Карвон дам олиш учун тўхтайди. Одамлар отларидан тушадилар. Қудуқдан сув тортадилар. Учоқларга қозонлар осилади.

Маңсурбек, қўлини йиғирма ёшлардаги Раҳимқулнинг елкасига қўйиб, дейди:

— Бу ерда, ўғлим Хоразм ва Бухоро чегаралари туташади... Эртага (шимолга ўгирилиб) мана бу сўқмоқдан кетамиз...

РАҲИМҚУЛ. Ота, сиздан сира ажралгим келмаяпти. Менинг сафарга чиқмаслигим учун Дўстим ҳамма чораларни кўрди.

МАНСУРБЕК. Йўқ, ўғлим, у эмас, унинг акалари...

Сендан хавотирдаман...: Сенинг кўп дўстларинг авомдан...
РАҲИМҚУЛ. Халқдан!
МАНСУРБЕК. Улар сени кечиринмайди... (осмонга қараб). Қайтиш керак, ўғлим, ҳавонинг авзойи бузиляпти...

Россия билан шундай битим тузайки, душманларнинг Хоразм дийёрига суқулишдан иштаҳалари бўғилсин. Сен ҳам билиб қўй. Россиясиз энди яшашимиз мумкин эмас. Ота ва ўғил қучоқлашадилар. Раҳимқул отга минади.

Бирдан Мансурбек инграб, йиқила бошлайди. Раҳимқул отдан сакраб тушиб, отасини ушлайди, у яна ниманидир айтишга ҳаракат қилади, лекин кўз олди қорайиб, ҳушини йўқотади. Бекнинг орқасига заҳарланган ўқ санчилиб қолганди.

Хон саройидаги катта меҳмонхона. Зиёфат авжида. Чанг босган сафар кийимида Раҳимқул пайдо бўлади. Ҳорғин, оғир қадам ташлаб, хонга яқинлашади.

Куй тинади, рақоссалар Раҳимқулга йўл бўшатгандай ўзларини четга оладилар.

Ҳамма оғир сукутда. Раҳимқул хон тахти олдида тўхтайди ва титроқ овоз билан гапиреди: «Давлатпаноҳ... отамни... Мансурбекни ўлдиришди».

Раҳимқулнинг шаҳардан ташқаридаги кўрғони.

Раҳимқул Эрондан қайтиб келгани муносабати билан ҳамқишлоқлари учун зиёфат уюштирган.

Энг тўрда, 'ховуз бўйидаги саданинг қуюқ сояси тушиб турган супада оқсоқоллар ўтирибдилар. Улар бир-бирлари билан вазмин суҳбатлашиб, шошмасдан чой ичишмоқда.

Навбатдаги меҳмонни уйга олиб кириб, Раҳимқул, пойга бошланиши лозим бўлган ялангликка қайтади.

Матмурод, отда ўтирган ҳолда, Раҳимқулбекка секин гапиреди:

— Отабек келдилар!

Кўрғон дарвозаси олдида отлиқлар тўхтайди.

Дўстим отдан тушиб, ўзининг бир неча яқинлари қуршовида туради.

Раҳимқул илиқ табассум билан меҳмонга пешвоз чиқади. Дўстим ҳам худди шундай қилади. Улар қучоқ очиб кўришадилар.

РАҲИМҚУЛ. Эътиборингиз учун миннатдорман. Отабек...

ДУСТИМ. Бугун тонгда сизнинг соғ-саломат келганингиз ҳақидаги хабар менга етди. Минг афсуски, хонга Эрон шоҳи билан бўлган музокаралар ҳақида ахборот берганингизда, мен пойтахтда йўқ эдим...

Эски касал — овчилик!

Меҳмонхона. Ерда туркман гиламлари, Раҳимқул билан Дўстим рўбару ўтирибдилар. Хонтахта мева ва ширинлик солинган идишлар билан безатилган. Пиёлаларга май қуйилган.

ДУСТИМ. Чин ҳожи менга аахборотингиз ҳақида айтди...

РАҲИМҚУЛ. Менинг сафарим жуда муваффақиятли ўтди... Шоҳ бизнинг савдо-сотиқ тўғрисида жон куйдиришимизга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлди. Ёш султонларнинг босқинчларини у шўхлик деб таърифлади... Бироқ, хонга шуни айтиб қўйишни сўрадикки, бундай бебошлик натижасида юз бермиш қилгилликлар икки давлат ўртасига ишончсизлик ва душманлик уруғини сочиши мумкин... Шоҳнинг фикрича, ёш султонларнинг шўхликларида уларнинг устозлари айбдордирлар.

ДУСТИМ. Сиз ҳақсиз, Раҳимқул... Менинг акам Чин ҳожи султон Элбарсни довурак жангчи қилиб тарбиялашга ҳаракат қилмоқда. Бу хил тарбия эса доим кўнгилдагидек натижани беравермайди... Май ҳам чет элникими!... Ҳай-ҳай ҳай!

РАҲИМҚУЛ (кулимсираб). Муҳтарам бек, бу сўзлар Шайхулисломнинг қулоқларига етиб борса, у киши нима дер эканлар...

ДУСТИМ. Кеча, овдан сўнг, биз у билан гўзал бир бева аёлникида меҳмон бўлдик... Мени худонинг ўзи кечирсин!

Дўстим нозик қўлларини осмонга чўзади. Сўнгра май тўла пиёлани бир кўтаришда ичиб юборади, оғзига бир бўлак халво солиб, Раҳимқулга кўзини қисиб қўяди.

— Қурбон ҳожининг айтишича, ўз ахборотингиздан кейин, сиз хон билан узоқ суҳбат қурибсиз.

Раҳимқулнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди.

— Ҳазрати олийлари шоҳ саройидаги ҳаёт билан қизиқдилар...

Отабек бирдан тараддудланиб қолади.

— Энди кеч бўлди. Мен хуфтон намозигача пойтахтга қайтишим лозим... Акамнинг тоби йўқ, мен бўлсам, овдан кейин ундан хабар олмадим.

РАҲИМҚУЛ. Бир оз меҳмон бўлсангиз бўларди, бек...

ДУСТИМ. Миннатдорман, қадрдон дўстим, биз сиз билан ҳали кўп отамлашамиз, агар Россияга жўнаб кетмасангиз.

РАҲИМҚУЛ. Агар хон Россия билан дўстлик алоқаларини ўрнатишни истаса, мен унинг амрини бажаришга тайёрман.

ДУСТИМ (хахолаб). Ахир, Араб Муҳаммад сизнинг бошингиз билан ўйлайди-ку!

РАҲИМҚУЛ. Миннатдорман... сиз, Отабек, бошимга юқори баҳо бериб юбордингиз.

Дўстимга хизматкор тўнни кийишда кўмаклашадн. Май олиб кирадилар.

РАҲИМҚУЛ. Сиз яхши кўрган ичимлигингиз. Эрондан келтирилган.

ДУСТИМ. Овора бўлиб нима қилардингиз...

РАҲИМҚУЛ. Хафа бўламан, бек...

Дўстим таъсирланиб кетади, Раҳимқулни қучоқлайди.

Эшик очилади. Ундан озгина энгашиб отда бемалол ўтса бўлади.

Раҳимқул отдан тушади, отни Матмуродга қолдириб, дейди:

— Мени шу ерда кут.

ИСКАНДАР. Йўқ, йўқ, устоз, кираверсин. Шундай бўлганн маъқул...

Искандар бекнинг отини етаклайди, улар учови сарой двори ортида кўздан ғойиб бўладилар.

Қурбон ҳожининг уйи. Тун.

Ака-укалар: Чин ҳожи билан Дўстим уйда меҳмон. Юмшоқ парёстиқларда ёнбошлаб олиб, уларнинг ҳар бири ўз хаёли билан банд. Қурбон ҳожи билан Чин ҳожи тасбеҳ ўгириб ўтиришибди.

ДУСТИМ. Қўлларинг оғрмаяптими?... Ёки гуноҳларинг тинч қўймаяптими?

Қурбон ҳожи укасига ер остидан қараб қўяди. У гуноҳкорона илжайиб, дейди:

— Бошқа қилмайман...

Холвани қўлига олиб, қизиқиш билан кўздан кечиради.

— Мен ҳозиргина Раҳимқулнинг ҳузуридан қайтдим... Унинг меҳмони бўлдим.

Чин ҳожи бир дақиқа тасбеҳ ўғиришдан тўхтабди. Акаси қалин қошларини чимиради. Буларнинг ҳаммасини Дўстим илғайди ва ҳеч нима бўлмагандек давом этади:

— Чет элдан келтирилган майдан ичдим. Жаннати ичимлик! Мен ундан эронлик жононларнинг нечасиникида меҳмон бўлдим, — деб сўрадим.

Қурбон ҳожининг кўзлари даҳшат-ла ёнади.

— Уч кечаю кундуз бузуқ беваникида машаат қилдинг... Шайхулисломни йўлдан урдинг... Номуссиз, эшшак!..

ДУСТИМ. Мен туғишган акам босган йўлдан кетдим. Хуфтон пайтида унинг сарой мачитида эмас, гўзал пари ҳузурида бўлишига менинг ҳавасим келарди.

ЧИН ҲОЖИ. (хаҳолайди). Хўш, Раҳимқул ҳон билан учрашгани тўғрисида сизга нимани баён қилди?

ДУСТИМ. Сиз акамдан сўранг. Уларга ҳаммаси маълум...

Қурбон ҳожи ярашиш белгиси сифатида Дўстимга пийёлада май узатади. У мўйловини силаб қўйиб, бир сиришда пийёлани бўшатади.

Хоннинг оромгоҳи. Тун.

Араб Муҳаммад гиламга оҳиста қадам қўйиб, у ёқдан-бу ёққа юради. Диққат билан Раҳимқулнинг гапини эшитди.

РАҲИМҚУЛ. Эрондан қайтишда йўл жуда оғир бўлди. Мен одамларимга бир неча кун дам беришга қарор қилдим. Озиқ-овқатни ҳам ғамлаб олиш керак эди. Кутилмаганда Имомқулихон ўзининг бош мирзаси Шоҳ Қули Уйғурни юборди. Ёшликда мен у билан Самарқанддаги буюк Мирзо Улуғбек мадрасасида бирга таълим олганман.

Бухоро. Кундуз кун.

Раҳимқул ва Шоҳ Қули Уйғур шаҳарнинг сершовқин кўчаларидан юриб борадилар.

ШОҲ ҚУЛИ УЙҒУР. Бу йиллар нчида сиз кўп китоблар ёздингиз... Сизнинг номингиз машҳур ва табаррукдир. Яқинда мен «Хоразмшоҳлар тарихи»ни ўқиб чиқдим. Унда халқ ҳаёти, олимлар ва шоирлар ҳақида кўпгина қизиқарли далиллар келтирилган, аммо...

РАҲИМҚУЛ (*айёрона жилмайиб*). Араб Муҳаммаддан илгари ўтган хонлар тўғрисида кам гапирилган...

ШОҲ ҚУЛИ УЙҒУР. Амирларга сизнинг бундай муносабатингиз Араб Муҳаммаднинг ғазабини келтириши мумкин.

РАҲИМҚУЛ. Менинг мадҳия эмас, давлат тарихи тўғрисида китоб ёзишимни давлатпаноҳим тушунадилар... Дўстим, сиз нега илмий машғулотларингизга чек қўйдингиз? Мадрасада сизнинг илмга зўр қобилиятингиз бор эди.

ШОҲ ҚУЛИ УЙҒУР (*қовоғи солиниб*). Оила... Олти фарзанд... Шунча йиллар ўтиб учрашганимиздан жуда хурсанд бўлдим. Ёдингизда бўлсин, бек, Имомқулихон сиз билан бекорга учрашмоқчи эмас, Англия элчиси бизда меҳмон бўлиб турибди...

РАҲИМҚУЛ. Менинг Англия элчисига қандай алоқам бор?

ШОҲ ҚУЛИ УЙҒУР. Мен Имомқулихоннинг таклифини сизга маълум қилдим, лекин бўлак ҳеч нима демас...

Сарой боғи. Кундуз куни.

Имомқулихон ва Раҳимқул ҳовуз бўйида туришибди.

ИМОМҚУЛИХОҲ. Сиз қандай фикрдасиз, муҳтарам бек, давлатларимиз ўртасида бундай совуқ муносабатлар илгари бўлмаган. Мен дўстлик ва савдо-сотиқнинг равнақ топишини шахсан кузатиб турибман...

РАҲИМҚУЛ. (*хотиржам, виқор билан*). Шунинг учун ҳам дўстлигимиз мустаҳкам.

Имомқулихон ва Раҳимқул боғда аста юриб боришади.

ИМОМҚУЛИХОҲ. Бизга айтишларича... сизларда Хоразмни юрагимиздан юлиб олиб, Россиянинг қучоғига улоқтиришни жазм қилган одамлар бор эмиш (*кўз қири билан Раҳимқулга қарайди*).

РАҲИМҚУЛ (*бепарволик билан жилмайиб*). Сизга ёлғон айтишибди. Биз Россия билан савдо-сотиқ тўғрисида битим тузмоқчимиз, доимий алоқаларимиз йўқ-ку... Сизнинг элчингиз... ҳурматли Одамбек Россиядан қайтмаяптими?

ИМОМҚУЛИХОҲОН (*саросимада*). У бир йилдан кейин келиши керак.

РАҲИМҚУЛ. Демак, бизнинг элчи билан учрашар экан. Бирга қайтишса, зеркишмайди.

Хиёбон охирида овоз эшитилади:

«Англиянинг олий ҳазрат элчиси!»

Англия элчиси тез-тез юриб келиб, улар билан кўришади.

ИМОМҚУЛИХОҲОН. Мен сизга дўстим, катта олим. Раҳимқулибекни таништиришдан ғоят мамнунман...

ЭЛЧИ. Танишганимдан хурсандман.

РАҲИМҚУЛ. Миннатдорман, элчи жаноблари... (Имомқулихонга мурожаат қилади). Узр, мен сафарга ҳозирлик кўришим лозим.

ИМОМҚУЛИХОҲОН (*ҳайрон*). Биз билан бирга овқатланмайсизми?

РАҲИМҚУЛ. Йўқ-йўқ. Эртага тонгда ватанимга йўл оламан... Баъзи бир ишларни битириш керак.

ИМОМҚУЛИХОҲОН. Тушунаман... Тушунаман. Ушлаб туролмаймиз. Суюкли синглингиз — малика Қутлижамолга ва муҳтарам Арабхонга қизгин саломимизни етказгайсиз.

РАҲИМҚУЛ. Минатдорман, тақсир... — Раҳимқул бошини енгил эгиб хайрлашади ва чиқиб кетади.

ИМОМҚУЛИХОҲОН (*элчига*). Мен сизни Хоразмнинг ҳақиқий ҳукмдори билан таништирдим...

Хоннинг оромгоҳи. Тун.

Араб Муҳаммад Раҳимқулдан сал нарида турибди, қайқадир узоқларга тикилади. Унинг нигоҳи совуқ ва шафқатсиз.

АРАБ МУҲАММАД. Энди чўзиб ўтириш мумкин эмас.

РАҲИМҚУЛ. Ҳар бир кун ғанимат... Битимни қанчалик тез имзоласак, ўз хавфсизлигимизни шунчалик тез таъминлаймиз. Англия Имомқулихонни Хоразмни босиб олишга гиж-гижламоқда. Бундан Англия нима фойда кўрмоқчи, менга унчалик равшан эмас... (*Уйчан*). Аммо, у Бухоро билан Хоразм учун бирдек хавфли бўлган бирор каттароқ нарсани ният қилаётгандир, балким...

Қурбон ҳожининг меҳмонхонаси.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Раҳимқулдан ҳеч нарсани билиб ололмадим, дегин?

ЧИН ҲОЖИ. Ҳеч нарсани? Худди отаси сингари, у ҳам Араб Муҳаммадга содiқ хизмат қилади. Бир оғиз сўзини ололмайсан.

ДУСТИМ. Уйлайманки, бугун ҳаммаси ҳал бўлади.

Раҳимқулнинг қўрғони.

Раҳимқул Матмурод билан сада тағида нонушта қилмоқда.

РАҲИМҚУЛ. Қурбон ҳожи қари тулки. Чин ҳожи ялқов, унинг учун дунёда шахсий манфаатдан қимматлироқ нарса йўқ. Оламни сув олса тўпига чикмайди. Унга биров тегмаса бўлгани. Отабек хавфли!.. Ақлли, чаққон, айёр. У ҳаммасини остин-устун қила олади.

МАТМУРОД: Устод, сизга Дўстим халақит қилиши мумкинми?

Раҳимқул дарахтга ўйчан қарайди.

— Қўлидан келади. У хавфли рақиб.

Сарой боғи.

Араб Муҳаммад хиёбонда сайр қилиб юрибди. Унинг ёнида Раҳимқул. Сал нарироқда хизматкор Искандар, у хонга ҳеч ким яқинлашмаслиги учун атрофни кузатиб юрибди.

АРАБ МУҲАММАД. Қурбон ҳожи билан бўлган бир вақтлардаги суҳбатимиз ёдимга тушди... Ушанда унинг қўлида анчагина жун ва гилам тўпланиб қолганди... Уларни Бухоро, Эрон, Ҳиндистон ёки Хитойда сотишнинг фойдаси йўқ. Бунақа моллар у ерда жуда кўп эди. Қурбон ҳожи эса молларнинг арзонлашиб кетиб, зарар кўришидан қўрқар эди. У ўз толедан нолий бошлади. Ёнимда бўлган бош вазир Ҳасанбек, Мансурбек, Россия билан савдо қилсак қандай бўларкин, деган фикрни айтдилар. Қурбон ҳожи менга ялина кетди... Мен Мансурбекни:.. ўлимга юбордим...

Хон Раҳимқулга диққат билан назар ташлаб, аламли жилмайди. Кейин бирдан башараси ўзгариб қатғий дейди:

— Энди, шунча йил ўтиб кетгандан кейин, улар Россия билан битим тузишни хоҳламаганликларини тушундим...

Хон ҳовуз бўйида тўхтади. Жимгина, чуқур хаёлга чўмганча, ҳовуз тубини кузатгандек, кўм-кўк сувга ўйчан қараб туради.

АРАБ МУҲАММАД. Улар Россия билан битим тузишни хоҳламаяптилар. Бизга курашни таклиф қилмоқдалар.

Хон Раҳимқулга синовчан қарайди.

— Балким, сиз, муҳтарам Раҳимқул, ҳозир курашга қатнашмай турарсиз? Кураш хавфли... Шундай бўладики, хонлар ҳам ютқазадилар. Бунинг оқибати нима билан туғашини ўзингиз биласиз.

РАҲИМҚУЛ. Йўқ, йўқ! Мен сиз билан биргаман.

Хон миннатдор жилмаяди.

— Ўзингизга авомдан бир йигитни ёрдамчи қилиб олинг.

Раҳимқул ҳайрон:

— Аммо, яхши йигитлар мулкдорлар орасида ҳам бор.

АРАБ МУҲАММАД. Авомдан танланг. Сафарда си-наб кўринг. Сизга ёқса, шубҳасизки, менга ҳам нафи тегади.

Тахт ўрнатилган зал. Бу ерда хоннинг яқин одамлари йиғилишган.

Раҳимқул киради. Зални бамайлихотир кесиб ўтади ва ўз ўрнига, тахтнинг ўнг томонига боради. Тахтнинг чап томонида турган Дўстимга кўзи тушади. Иккови кўлларини кўксига қўйиб, жилмайиб таъзим қиладилар.

Хон пайдо бўлади. Ҳамма таъзим қилади.

АРАБ МУҲАММАД. Мен сизларни ўз қароримни эълон қилиш учун чақирдим. — Хон бу ердагиларни совуқ назар билан кўздан кечиради. — Менинг дўстларим... ҳурматли Раҳимқулбек, Отабек Дўстим, бош вазир Ҳасанбеклар менга шимолдаги қўшнимиз Россия билан савдо битими тузишни бир неча бор ва қатъий равишда маслаҳат бердилар.

... эр бетиштин дустигга қарайди. Тасбеҳ ўгириб турган Чин ҳожи қотиб қолади. Раҳимқул, Дўстим ва Ҳасанбек хоннинг кўзига хотиржам қараб турадилар. Хон хулоса қилиб қуруқ оҳангда дейди:

— Узоқ мулоҳазалардан сўнг, ҳаммасини тарозига солиб кўриб, мен дўстларимнинг маслаҳатига рози бўлишга қарор қилдим.

Хон тахтдан тушиб, эшик томон юради.

Хон чиқиб кетгач, эшик ёпилиши билан, қолганларга эшик оғаси шундай мурожат этади:

— Ҳазрати олийлари сиз, сарой кенгаши аъзоларини ўзлари билан оқ ўтовда тушлик қилишга таклиф қилдилар.

Кичкина ҳовли ўртасидаги лой супа устига оқ ўтов тикилган. Шошмасдан, салмоқланиб гаплашиб, энг олий мансабдорлар ўтовга кўтариладилар.

Қариб қолган хон чўғ тўла манқал олдида совқотган ориқ қўлларини оловга тоблаб, иситиб ўтиради. Отасининг тиззасига суяниб олган хоннинг кичик ўғли, султон Авфон Муҳаммад амалдорларни кузатади. У ўн ёшда, лекин ёшига номувофиқ, йирик гавдали, кўрганлар ўн тўрт-ўн беш ёшдан кам чамаламайди.

Хон ёнидан бош вазир Ҳасанбек, ака-укалар — Чин ҳожи, Қурбон ҳожи, Дўстим, Қозикалон, бир қанча яқин бекар жой олганлар.

АРАБ МУҲАММАД. Агар биз рус подшоҳининг марҳамати ва дўстлигига муяссар бўлсак, ернимизни бирорта ҳам душман топтаёлмайди... Кимки бизга адоват қилса, дўстимиз — рус подшоҳининг ғазабига дучор бўлади.

Чин ҳожи билан Қурбон ҳожи ўзгаларга сездирмасдан норози оҳангда бир-бирларига қараб қўядилар.

ЧИН ҲОЖИ. Давлатпаноҳ, сизнинг донишмандлигингизнинг чеки йўқдир. Сизнинг ғамхўрлигингиз шарофати билан мана, уч йилдирки, халқимиз тинч ҳаёт кечирмоқда... Уруш йўқ, фалокатли босқинчилар йўқ... Лекин шуниси ҳам борки, рус шоҳи биздан анча узоқда... Сахролар, поёнсиз чўллар ерларимизни ажратиб туради...

Араб Муҳаммаднинг ёшланиб турадиган, ҳеч нарса анг-

лаб бўлмайдиган кўзлари Чин ҳожига тикилади. Ҳукмдорнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди.

ЧИН ҲОЖИ. Давлатпаноҳ, мусулмон қардошларимиз — Эрон шоҳи ва Бухоро амири Имомқулихон билан дўстлик ришталарини мустаҳкамласак маъқул бўлмасмикин...

Раҳимқул киради. Хон имлаб, ёнидан жой кўрсатади.

АРАБ МУҲАММАД. Утиринг, Раҳимқул, Соғ-саломатмисиз, аҳволларингиз қандай?

РАҲИМҚУЛ. Давлатпаноҳ, сизнинг ҳиммат-муруватингиз соясида соғ-саломатман. Яратгандан соғлигингизни тилаб, ҳаққингизга доимо дуо қилиб юрибман.

Чин ҳожи гапни кутилмаганда бўлиниб қолганидан норози бўлиб тумшайиб олади. У Раҳимқулга намоиш-корона орқа ўгириб, ўтовни биринчи марта кўриб тургандай, уни кузата бошлайди.

АРАБ МУҲАММАД. Сизни табриклайман, Раҳимқул. Оллонинг инояти билан сиз ўзингиз билган форс, араб тиллари қаторига рус тилини ҳам қўшдингиз ва, оқибат натижада, бизнинг хоҳишимизни бажо этдингиз. (Хон қарсак чалиши билан хизматкорлардан бири олтин баркашда зарбоф тўн олиб киради ва Раҳимқулнинг олди-га қўяди. Хоннинг юзида энгил табассум аксланади). Бу сизнинг жонкуярлигингиз ва давлат ишларининг моҳиятини тўғри тушунишингиз эвазига. Биз сизни Москвага, буюк князь ва Русия подшоҳи ҳузурига юбормоқчимиз. Шимолдаги улуғ қўшнимиз билан савдо алоқаларини мустаҳкамлаш лозим бўлган фурсат етиб келди.

Қурбон ҳожи, Чин ҳожи ва Дўстим кимсасиз, тор кўчалардан ўтиб бормоқдалар.

ҚУРБОН ҲОЖИ (Ғазаб билан). Ёш болалардек алдаб кетди бизларни.

ЧИН ҲОЖИ (масхараомуз). Ёш боладай! Йў-ў-ўқ! Ахир уч-тўрт йил олдин ов пайтида бу доно фикрни унга ўзинг айтган эдинг-ку. (Дўстимга ўгирилиб, қўшимча қилади). Узи айтган, бошқа биров эмас. Энди бўлса аччиғи чиқяпти.

ҚУРБОН ҲОЖИ (*бирдан жаҳли чиқиб*). Ўзим, ўзим!
Нега бўлмаса шу пайтгача лом-мим демадинг?

ДУСТИМ. Жанжаллашманг. Буни хотиржам ўйлаб кўриш керак. Бизникига борайлик. Гаплашамиз. (*ўннга бурилади, унинг орқасидан акалари жимгина эргашадилар*).

Дўстимнинг уйи.

Еруғ меҳмонхонада Қурбон ҳожи, Дўстим ва Чин ҳожи оғмалол сўхбатлашиб ўтирадилар.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Арабхонни йўқотиш керак!

ДУСТИМ. Ҳовлиқишнинг ҳожати йўқ. Мева етилиши лозим, ана ўшанда биз уни мана бу олма сингари... (патнисдан қизил олмани олади ва қарсиллатиб тишлайди.) Мен содиқ одамимни Имомқулихоннинг олдига жўнатдим. Биз Арабхоннинг ўрнига ўғли Элбарсни тахтга ўтқазсак, Имомқулихоннинг ўзини қандай тутуши бизга бари бир эмас... Бир йўла унинг русларга бўлган муносабатини ҳам текшириб кўрамиз.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Кўнгиллари нималарни тусаб қолибди! Давлатни кофирлар ҳукмронлигига топширариш... Кўрамиз, ким кимни ютиб чиқаркан.

ДУСТИМ (*айёрона кулади*). Ака, қимматли фикрларингизни аниқроқ айтаверинг. Биз, ўз мулкимизни бировларга тасарруф қилдириб қўйиш учун ҳеч кимга йўл бермаймиз, демоқчисиз? (*хаҳолайди*).

Токзор.

Раҳимқул билан Матёқуб пишиб етилган узум бошларини базир кўтариб турган ишком ичидан тинчгина сўхбатлашиб борадилар. Матмурод катталарнинг гапига аралашмай, сал орқароқда юради.

РАҲИМҚУЛ Ҳосил яхши бўладими?

МАТЁҚУБ. Узум яхши бўлди, қовун ҳам кўп бўлса керак. Бугдойни янчиб олдик, қишга ғалламиз етади. Нола қиладиган еримиз йўқ...

РАҲИМҚУЛ. Бугун сизни эсладим. Яқинда узоқ сафарга жўнашим керак. Ўзингиз биласиз, йўлда содиқ ҳамроҳларинг бўлиши лозим. Кўп йиғитлар менинг карвонимга қўшилишга истак билдирмоқда. Лекин, синалмаган отнинг сиртидан ўтма дейишади. Мен ўзимга ўғлингиз Матмуродни ёрдамчи қилиб олмақчиман.

МАТЕҚУБ (*ўғлига разм солиб қарайди*). Тақсир, сизнинг хоҳишингизни рад этмаймиз. Лекин, ҳисобли дўст айрилмас, дейдилар. Мен ўғлимнинг меҳнат ҳақини билишим керак.

РАҲИМҚУЛ. Унинг қорни тўқ, усти бут бўлади (*йигитчанинг титилиб кетган қалпоғини, фақирона кийимини кўздан кечиради*). Астойдил хизмати учун йилига тўрт танга олтин тўлайман.

МАТЕҚУБ. Балки, кўпроқ берарсиз?

РАҲИМҚУЛ. Тўрт танга камми? Ахир бу пулларга қанча ер сотиб олиш мумкинлигини биласизми?

МАТЕҚУБ. Биладан, тақсир, биладан. Лекин, бари бир, чўғи камроқ кўриняпти.

МАТМУРОД. Ота, менга бир танга тўласалар ҳам, хизмат қилишга тайёрман.

МАТЕҚУБ (*уялинқираб*). Майли, тақсир, сизнингча бўла қолсин.

Раҳимқулнинг шаҳардаги уйи. Бир неча савдогар Раҳимқулни ўраб турибди.

РАҲИМҚУЛ. Жаноблар, келаси жумага тайёр бўлинглар, карвон тонгда йўлга чиқади.

Савдогарлар хайрлашиб, кетадилар.

Раҳимқул Матмуродни олдига чақиради:

— *Қутлижамол ҳазрати олияларининг олдиларига бор... Менда нима хизматлари борлигини сўраб бил.*

Араб Муҳаммаднинг кичик хотинининг уйи. Уйнинг ташқари ҳовлиси.

Матмурод жориялар бошлиғи билан гаплашиб турибди. Уни зимдан диққат билан кўздан кечиради. Аёл, барча жориялардек, оддий кийинган, лекин унинг юзи сутдек оппоқ, кўзлари мовий.

МАТМУРОД. Мен қаерда кутиб турай, холажон?

ДАРЪЯ. Мени Дарья хола деявер... Мени шу ерда кўт, бошқа кутадиган жойнинг ўзи ҳам йўқ (*жилмаяди*)... Мен ҳозир.

Дарьяга бу камтар йигитнинг нимасидир ёқиб қолади. Унга оналарча меҳр билан, илиқ назар ташлайди.

Хоннинг кичик хотинининг ичкари ҳовлиси.

Дарьялари ниқиш билан ишланган айвон олдида Матмурод, унинг ёнида Дарья турибди.

Айвонда юзи очиқ чиройли аёл. Еши ўттизларда. Бу — хоннинг кичик хотини — Қутлижамол.

ҚУТЛИЖАМОЛ. Агар Раҳимқулбек иложини қилсалар, менга сувсар пўстин билан ипак жундан тўқилган рўмол сотиб олсинлар. Мана бу пулларни олинг..

МАТМУРОД. Бекам, устозим пул олгин демаганлар.

ҚУТЛИЖАМОЛ. Ундай бўлса, сафардан қайтганидан кейин ҳисоб-китоб қилармиз. Сиз, йигитча, полизга бориб ўнтача қовун танлаб қайтинг. Московда улар Раҳимқулбекка она тупроғини эслатиб туради.

Ташқари ҳовли.

Дарьянинг ёноқларидан кўз ёшлари думалайди. У Матмуродга қараб йиғисини зўрға тутиб турар, катта очилган кўзларида киши кўнглини вайрон қилувчи соғинч қотиб қолган.

ДАРЬЯ. Болагинам... ҳозир бир одам чиқиб, отни эгарлайди. Сен менинг ватанимга жўнаяпсан. Иккала ўғлим ўша ерда қолишган... Бирн сендан сал каттароқ, иккинчиси тенгдошинг бўлса керак. Мен билан қизим туради, у шу ерда туғилган... Мени ўғирлаб келишган, қул қилиб сотишган... Ўн етти ёшимдан бери мана шу меҳрибон бека ҳузуридаман. Болам (*Дарья хотиржам гапира олмайди, гапира туриб йиғлаб юборади*). Ватаним тупроғига қадам қўйишинг билан, унга тазъим қилиб, ўпиб қўйгин (*Дарья унинг оёғига йиқилади*).

МАТМУРОД (*саросимада*). Нима қиляпсиз, холажон (*уни турғазади*).

Шу пайт ичкари ҳовлидан бир отлиқ чиқади. Дарья рўмолининг бир учи билан кўз ёшларини артади, унинг елкалари титрайди. Матмурод отга минади.

— Қани, кетдик! — қистайди отлиқ.

Матмурод кўчага чиқади, ўгирилиб, Дарьяга қичқиради:

— Айтганингизни, албатта бажо келтираман.

От минган ёш йигит олдинда, Матмурод унинг кетидан кетмоқда. Улар кичкина қўрғондан ўтиб, кенг далага чиқадилар, чайла олдида тўхтайдилар. Отдан тушадилар. Қоровул пайдо бўлади.

ҚОРОВУЛ. Хуш келибсизлар... кўпдан бери бизнинг томонларда кўринмай қолдинглар.

ЁШ СУВОРИЙ. Ассалому алайкум, отахон. Бекам бу одамга энг яхши қовунлардан олиб беришингизни буюрдилар. Йўлга...

ҚОРОВУЛ (*Матмуродга*). Отни қозиққа боғлаб, мен билан юринг, бирга танлаймиз...

Қоровул билан Матмурод қалин тўшалган хашак олдига келадилар. Қоровул хашакни эҳтиёткорлик билан счади, хашак тагида Хоразмнинг машҳур йирик, пўстлогли тўқ яшил қовунлари кўринади.

ҚОРОВУЛ. Ёққанни ажратиб олинг, лекин заҳа эмасин. Йўлда авайлаб сақланглар.

Матмурод ишга киришади.

Қоровул иккинчи отлиқ турган чайла олдига боради, ўртамиёна катта эски шолча солади.

ҚОРОВУЛ. Утир, қизим... Анчадан бери келмайсан... Сенга атаб қовун асраб қўйганман..

Қоровул Матмуроднинг олдига қайтиб боради, хашакни у ёқ-бу ёққа титиб, қўлига қовун олади. Кат томон йўл олади.

— *Кўрдингми, Марийка, қандай ажойиб!*

Матмурод ўғирилиб қарайди.

Ғоят гўзал бир қиз турарди. Унинг малла сочлари ёйилган, енгил шабада уларни эркаларди. У узоқ-узоқларга ўйчан назар ташлайди.

Бу Мария — Дарьянинг қизи. Еши ўн олтида. Матмурод қўлида қовун ушлаб турганини унутади. У жуда хайрон бўлиб, ўзини йўқотиб қўяди.

МАРИЯ (*Матмуродга*). Келинг, қовун еймиз...

Матмурод, худди сеҳрлангандай, қўлидаги қовун билан супа томон юради.

ҚОРОВУЛ. Қовунни ташлаб келавер, ўғлим! Шунинг ўзи етади.

Шаҳар. Мадрасанинг кенг хоналаридан бирида Раҳимқул шогирдлари билан машғулот ўтказмоқда.

РАҲИМҚУЛ. Ҳақиқий олим бўлиш учун ҳар қайсингиз халқ ҳаёти, унинг маданиятини чуқур ўрганишингиз

...син, уларнинг ҳаммаси юртимиз тарихи ҳақида.

Энди ўз юртингизга қайтгач, дехқон, ҳунарманд, тўқимачининг меҳнати ҳақида ёзинглар... Яна бирга йиғилганимизда ёзувларингизни муҳокама қиламиз. Мен, қайси бирингиз инсон ҳаётидаги энг асосий нарсани кўришни англаб олганлигингизни биллишим зарур.

Хонага хон хизматкори киради, ҳеч нима демай, Раҳимқулга найча қилиб ўралган хат узатади. У хатни очиб, кўз югуртиради.

Раҳимқул шогирдлари билан хайрлашиб, хизматкорнинг орқасидан изма-из чиқиб кетади.

Хон саройи.

Хон унча катта бўлмаган залда у ёқдан-бу ёққа бориб келмоқда. Бурчакда хонтахта. Хонтахта устида сопи олтин шаҳрихон пичоғи. Унинг ёнида кўзи йирик бадахшон лаълисидан қилинган тилла узук. Ёғочдан ўймакорлик билан ишланган қутича ва қимматбаҳо тошлар қадалган пичоқ қини ётади.

Раҳимқул киради.

АРАБ МУҲАММАД. Мен сизни, бек, ишларимизни ниҳоясига етказиш учун чақиртирдим. Искандар!

Худди ер остидан чиққандай, хоннинг хизматкори пайдо бўлади. Бир неча қадам юриб келиб, тўхтайтиди.

АРАБ МУҲАММАД. Ҳеч ким, ҳатто Султон Авфон Муҳаммад ҳам киритилмасин.

Искандар чиқиб, эшикни маҳкам ёпади.

АРАБ МУҲАММАД. Подшоҳга хат тайёرمи?

Раҳимқул тўнининг ички чўнтагидан ўроғлиқ хатни олади.

АРАБ МУҲАММАД (ўқийди). Шоҳ бизни ўз оиласига қабул қилиш учун... жуда яхши ёзилган (*ўқиб бўлиб, мулоҳаза қилади*). Якка ўзимиз дош беролмаймиз. Эрон билан Бухоро бизни янчиб ташлаш учун қулай фурсатни пойлаб ётибди. Сиз подшоҳ билан шахсан учраштиришларини талаб қилинг ва хатни топширинг... Мана бу совғаларни ҳам...

Араб Муҳаммад пичоқни қинига солади, узукни қутичага жойлайди. Буларнинг ҳаммасини шоҳи рўмолчага ўраб, Раҳимқулга тутқазади.

АРАБ МУҲАММАД. Дустим, худо омадиниизни оёр-син. Омни! (хон қўлларини очиб, юзига фотиҳа тортади). Шунн ёдингизда тутингки, сиз учун энг муҳими шудир.

Поёнсиз сахро.

Бир-бирига боғланган туялар занжирдай тизилиб, олдинда пилдиллаб кетаётган эшак кетидан итоаткорона қадам ташлаб бормоқда. Эшакка йўл бошловчи чол ми-ниб олган.

Матмуроднинг бошида янги чўгирма, эгнида яхши мовутдан тикилган чакмон, ўзида йўқ хурсанд бўлиб, отини ўйнатаиб, карвоннинг гоҳ бошида, гоҳ охирида кўзга ташланади.

Карвон тунаш учун қудуқ олдидан жой ҳозирламоқ-да. Оқшом.

Соқчилар тепаликларда ўз ўринларини эгаллайди-лар.

Катта қозонларда овқат пишмоқда.

Раҳимқулнинг ўтовида Матмурод, йўлбошловчи чол ва икки савдогар ўтиришибди.

РАҲИМҚУЛ (наст овозда). Бу ердан Астраханга денгиз билан эмас, Эмба орқали кетамиз. Бунн ҳамма-нинг билиши шарт эмас. Денгизга боришда бизни Ўнбе-ги пойлаб ётибди... «етти гўзал» қудуғи олдида... Сиз нима дейсиз, оқсоқол?

ЙЎЛБОШЛОВЧИ (ўйлаб туриб, жавоб беради). Астраханга денгиз орқали юрмасак, ўн кун кечроқ етиб борамиз... Лекин, дам олиш учун вақтни қисқартирсак, икки-уч кун тежашимиз мумкин. Одамларни уйғотишни менга ишонинг, бек, кексалар қуш уйқу бўлишади.

РАҲИМҚУЛ. Ёрдамингиз учун миннатдорман, оқсо-қол. Биз сизга ўз тақдиримизни, ҳаётимизни ишониб топ-ширамиз. Дўстлар, дам олинглар. Матмурод, сен қол.

Ҳамма кетади.

— *Навбат билан ухлаймиз. Аввал мен, кейин сен... Тун бўйи соқчиларни текшириш керак... Бу ерлар хавф-ли.*

Матмурод ўтовдан чиқиб, соқчиларни текширади, яна одамлар олдига қайтади. Кичкина гулхан олдида, ерда ётган туяга суюниб ўтирган йўлбошловчи чолни кўради.

МАТМУРОД. Нега ухламаяпсиз, ота?

ЧОЛ (ёниб ётган саксовулга ўйчан қарайди). Мана

Мансурбекни ўлдирган. Бек яхши одам эди. Мени йўлбошловчи қилиб олган. У менга: «Мен сени ўзим билан Москвага олиб кетаман, йўлни Астрахангача эмас, охиригача билиб олсан», — деган. Мана, унинг ўғли, Раҳимқул ҳам шу сўзларни қайтарди.

МАТМУРОД. Бекни ким ўлдирган?

ЧОЛ. Худо билади... Аммо қотилни Хивадан туриб қўллашган дейишади... Бу ерда ўғлим... (косов билан ерни нуқад) Хоразм билан Бухоро чегаралари туташади. Мана, қанақа жой бу... Раҳматлик яхши одам эди, ўзимиздан, ҳунармандлардан, лекин саводли эди. Қандайдир мўъжиза юз берган-у, хон уни ёшлигида кўз остига олиб қўйган. Элчи қилиб тайинлади, беклик унводини берди... Мансурбекни чамаси ўттиз йил мобайнида билганман. У билан Ҳиндистонга, Хитойга, Боғдодга борганман. Ҳа, унинг карвонларини қаёқларга бошлаб бормадим?... Энди эса, эҳтимол, сўнгги бор карвон бошлаб бораётгандирман. Ёш ҳам саксонга қараб кетди.

Матмурод ўрнидан туради. Гулхан шугласи унинг ўйчан, шу билан бирга ташвишли юзини ёритади.

Москва остонасидаги ўрмон. Унинг ёнидаги қишлоқ.

Қаҳратон қиш, томлардаги қор кумушдай товланади.

Чаналарнинг узун карвони кўринадди, чаналар қаттиқ ғичирлайди.

Карвон бошида от минган Раҳимқул, Матмурод, савдогарлар келмоқдалар.

Карвонга бир неча отлиқ пешвоз чиқади. Карвон тўхтайтиди. Тўдадан икки отлиқ ажралиб, Раҳимқул томон келади. Қалин соқоллиги Раҳимқулга тантанавор гапирди:

— Бутун Россия шоҳи Михаил Федорович Романовнинг топшириғига биноан; Хоразм элчисини ман, мирза Иван Грамотин, кутиб олиш шарафига муяссарман.

Тилмоч Грамотиннинг сўзларини тез таржима қилади.

Карвон яна кўзгалади.

Грамотин ўрта ёшларда, яғриндор, зузаласи пишиқ киши, сувсар пўстин кийиб олган.

Раҳимқул билан Грамотин ёнма-ён кетмоқдалар. Раҳимқулнинг эғнида тулки терисидан тикилган, сиртига мовут сирилган пўстин, бошида қимматбаҳо тилларанг қоракўл қалпоқ.

Грамотин элчи билан дўстона суҳбатлашмоқда.

ГРАМОТИН. Йўлда совуқ қотмадингизми? Ҳозир аҳратон совуқ. Кечалари бўрон қутурипти (*унинг гапарини Раҳимқулнинг ўнг томонида бораётган тилмоч аржима қилиб туради*).

РАҲИМҚУЛ (*кутилмаганда, ўзига хос талаффуз билан русча гапира бошлайди*). Сизнинг лашкарбошингиз Ижний Новгородда бизни очиқ чедра билан кутиб олди... Бу эса, дилларимизни қуёш сингари илтиб юборди... Ҳозир биз совуқни сезмаяпмиз. Ҳурматли Иван Грамотин (*мирзанинг исми шарифини Раҳимқул алоҳида эҳтиром билан айтади*). Сиз менинг элчи эканлигимни қандай қилиб билдингиз?

Грамотин Раҳимқулнинг русча гапидан ҳайратда қолади.

ГРАМОТИН. Ажнабий меҳмонларни кўп кутиб олганман, бир қарашда бошлиқларини ажратишга одатланганман (*кулади, кейин астойдил самимият билан, қўшимча қилади*). Сиздан олдин чопар келиб, тасвирлаб берди.

Раҳимқулнинг дилида бу одамга нисбатан чуқур ҳурмат туйғуси уйғонади.

Чаналар қаторлашиб, шаҳарга кириб келади. Кремль тўплари меҳмонлар шарафига гумбурлайди.

Қарвон Тверь кўчасидаги Бухоро саройига йўл олади. Кўчаларда қор кураб ташланган, йўлнинг икки томонида, Хоразм элчиси шарафига тантаналарда кийиладиган кийимдаги аскарлар саф тортиб туришибди.

Матмурод шаҳар кўчаларини тўлдирган одамлар оқимини, офтобда кўзни қамаштираётган черков қуббаларию, Кремль минораларини зўр қизиқиш билан томоша қилади.

Элчини Бухоро саройига кузатиб қўйиб, Грамотин Раҳимқулга мурожаат қилади.

— Дам олинг, жаноби элчи, Ҳойнаҳой, йўлингиз қисқа бўлмагандир...

РАҲИМҚУЛ. Миннатдорман сиздан, азиз Иван Грамотин.

Бухоро элчилари қўнадиган қароргоҳ. Катта меҳмонхона, ҳаммаёқ шарқ услубида ясатилган.

Раҳимқул хона ичида у ёқдан бу ёққа бориб келмоқда. Яхши ҳордиқ чиқаргани кўриниб туради, фақат қовоқлари кўп ухлаганидан бир оз салқиган.

Матмурод киради.

— Устоз, жаноб Иван... келдилар (фамилиясини ҳеч талаффуз қила олмайди).

РАҲИМҚУЛ (жилмайиб) Грамотин. Таклиф қил.

Грамотин тилмоч билан киради. Раҳимқул уларни очиқ чеҳра билан кутиб олиб, тўрга, юмшоқ кўрпачаларга ўтқазади.

Грамотин Раҳимқулнинг чордона қуриб ўтираётганини диққат билан кузатади. Ўзи ҳам шундай ўтиради.

Грамотин чўқинади, Раҳимқул буни кўриб юзига фотиҳа тортади.

Грамотин билан Раҳимқулнинг кўзлари тўнашиб, кулишади.

ГРАМОТИН. Худо битта-ю, динимиз ҳар хил. Тилимиз ҳар хил-у, лекин биз бир хил одамимиз. Бизнинг қуёшимиз унчалик иситмайди — биз оқимиз, сизда эса, жаноби Раҳимқул, қуёшингиз иссиқ, тапларингиз офтобда қорайган.

РАҲИМҚУЛ. Сиз ҳақсиз, жаноби Иван Грамотин. Биз ҳаммамиз бир хил инсонимиз, демакки, ажралмас дўст бўлишимиз керак. Фикрингизни тўғри тушундимми?

ГРАМОТИН. Худди шундай, жаноби элчи.

Янги беқасам тўн кийиб, белига шойи белбоғ боғлаб олган Матмурод чаққонлик билан дастурхон ёзади. Дастурхонга ёғли патир, майиз, туршак, жийда, ёнғоқ сингари қуруқ мевалар, чиройли қилиб сўйилган қовун тортилади. Раҳимқул чинни чойнақдан пиёлага чой қуйиб, Грамотинга узатади.

РАҲИМҚУЛ. Араб Муҳаммадхон ҳазратлари узоқ умр кўриб, юз юртларини ҳамон қатъий туриб идора қилмоқдалар. У кишининг еттига ўғиллари бор. Кичик ўғиллари султон Авфон — Имомқулихоннинг синглисидан туғилган. У Эрон шоҳи билан яқин дўст.

ГРАМОТИН. Авф этинг, жаноби элчи, гапингизни бўлдим. Чамаси, икки йилдан олдин, эшитишимизча, хонининг ўғиллари Эрон шоҳининг ерларига ҳужум қилиб,

5ой ўлжа билан қайтишган. Ахир бу дўстнинг ишимаску!

РАҲИМҚУЛ. Ҳа, шундай бўлган, хонзодалар эркаланиб кетишган, лекин хон уларни ўзига бўйсундириб олган.

ГРАМОТИН. Эртага сизни ҳукмдор қабул қиладилар. Шоҳга қандай совғалар тортиқ қилмоқчисиз, олий ҳазратга қандай илтимосларингиз бор?

Раҳимқул гапнинг бошқа мавзуга ўтганидан мамнун бўлиб, хон тамғаси босилган, найча қилиб ўралган ёрлиқни ғилофдан суғуради, уни Грамотинга узатаётиб, дейди:

— Бунда ҳаммаси битилган.

Тилмоч ёрлиқни таржима қилади.

ГРАМОТИН. Яхши!.. Яхши!.. Нима ҳам дердик, агар савдода бизнинг савдогарларимизга ҳеч қандай чеклашлар қўймасанглар, савдо-сотиқни бошлаб юборамиз. О, лозим бўлса, ҳатто ёрдам ҳам берамиз денг!.. Жуда соз! Уйлайманки, шоҳимизга бундай таклифлар жуда ёқиб тушади. Хўш, давом этамиз... Энди биздан нима сотиб олмоқчисизлар? Сувсар терисини, мовут, қозонлар ва ҳоказо... Буларнинг барисини топши мумкин::: фақат қурол масаласи... Бизнинг ўзимизга темир етишмайди (*хўрсинади*), аммо чин дўстлар учун ҳеч нарсани аямаймиз. Бор нарсамизни баҳам кўраемиз.

РАҲИМҚУЛ. Мана бу дўстнинг сўзи! Биз ҳам яхшиликни унутмаймиз.

ГРАМОТИН. Сиз хоннинг яқин одамисиз. Унга таъсирингиз ўтишидан фойдаланиб, рус кишиларни озод этишга ёрдам беришингиз мумкин.

РАҲИМҚУЛ. Хоннинг барча русларни озод қилиш нияти бор. Биз савдо алоқаларини мустаҳкамлашимиз керак. Савдо-сотиқ — тинчлик демакдир, у дўстликни юзага келтиради.

ГРАМОТИН: Биз ҳам шунини хоҳлаймиз.

Раҳимқул тилмочга тикилиб қарайди ва эшикка яқин ўтирган Матмуродга нигоҳини кўчиради. Грамотин Раҳимқулнинг у билан ёлғиз қолиш нияти борлигини сезади.

Буларнинг сўзсиз имоси билан тилмоч ва Матмурод чиқиб кетадилар.

қилганидан кейин, жаноби Иван... менинг шоҳ билан шаҳардан ташқарида... ёлғиз учрашишимга ёрдам беришингизни сўрайман. Мен унга хоннинг муҳим илтимосини етказишим лозим.

ГРАМОТИН (ҳайрон). Нега энди шаҳардан ташқарида?

РАҲИМҚУЛ. Бу ерда, қўшним, Бухоро элчиси бор...

ГРАМОТИН (маъқуллаб). Ҳаммаси тўғри. Ердам бераман... Мен яна шоҳга ёрлиқни эртага ҳамманинг олдида ўқимаслик кераклигини тушунтираман... Унда қурол ҳақида гапирилган.

Раҳимқул ва Грамотин бир-бирининг қўлларини қаттиқ қисқишади.

Кремль.

Шоҳ Михаил Романов тахтда ўтирибди. Эғнида ёқут, олмос, марварид билан безатилган чакмон. Унинг елкасини беазаган қумуш попукли погонлари шоҳнинг рангпар юзини оқартириб юборган.

Шоҳнинг ўнг ва сўл томонида князь ва боярлар турибдилар. Сал нарироқда хорижий мамлакатларнинг элчилари, уларнинг орасида Бухоро элчиси — Одамбек ҳам бор.

Раҳимқул тахтнинг қаршисида турибди, ҳурмат юзасидан, бошини эгиб қўлини кўксига қўйган. Унинг кимхоб тўни устида тилла нақшли камар тортилган, бошида йирик жавоҳир қадалган оқ салла. Грамотин баланд овоз билан хабар қилади;

— Хоразм элчиси!

Хизматкорлар шоҳнинг олдидан совғаларни — гиламлар, шойи, парча, бахмал матоларни, қоракўл териларини олиб ўтадилар.

Шоҳ Раҳимқулга мурожаат қилади.

— Ҳазрати олийлари Арабхон соғ-саломатми?

РАҲИМҚУЛ. Ҳазрати олийлари Арабхон соғ-саломатлар. Сизга ўз саломларини, сиҳат-саломатлик ва ишларингизга ривож тилақларини йўллайдилар. Арабхон ҳазрати олийлари сиз билан, шоҳим, Русия билан дўстлик алоқаларини ўрнатишни хоҳлайдилар. У киши менга ўзларининг сизга бўлган чуқур ҳурматларини алоҳида таъкидлашгани ва мана бу ёрлиқни топширишимни буюрдилар.

*Тилмоч элчининг гапларини таржима қилади.
Раҳимқул ёрлиқни шоҳга топширади.*

ШОҲ. Биз самимий тилаклари учун хондан миннат-дормиз (*ёқимли жилмаяди*). Арабхонга саломатлик ва ишларига ривож тилаймиз... Ҳақиқатан, самимий равишда дўстлашишни хоҳлаган давлатлар билан биз дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга тайёрмиз. Биз хон ҳазратлари олийларининг ёрлиқларини кўриб чиқамиз. Маслаҳатлашиб, сизга қароримизни билдирамиз. Ҳозирча эса, учрашгунча хайр. Дам олинг, ўз савдо ишларингизни битиринг...

Хорижий мамлакат элчилари бир-бирларига хайрон бўлиб қараб қўядилар, улардан бири ҳаяжон билан Одамбекка шундай дейди:

— Сиз бирор нима тушундингизми? Шахсан мен ҳеч нима тушунмадим.

Москвада уч йилдан бери яшайман-у, лекин элчининг ёрлиғини ўқиб эшиттирилмаганини биринчи бор кўриб туришим. Бу нима деган гап?

ОДАМБЕК (хотиржам). Ёрлиқни рус тилига таржима қилиб улгуриншмаган.

Бухоро элчисининг қароргоҳи. Одам кўп, жой тор, шовқин-сурон.

Москвалик савдогарлар ва уларнинг саркорлари мол харид қилмоқда. Хоразмлик меҳмонлар уларнинг олдига турли молларни: тўп-тўп чит, шойи, бахмал, парча, донабай матоларни, гиламларни, бадаҳшон ёқутларини, турли рангдаги қимматбаҳо тошларни, олтин ва бошқа нарсалар билан нақшланган, ғоят мўъжаз эгар-жабдуқлар ва бошқа алвон турли молларни ёйиб ташладилар.

Шу ернинг ўзида хоразмликлар рус савдогарлари таклиф қилган молларнинг намуналари билан танишадилар. Улар бу ердан ўз юртларига сўвсар, тулки териларини, қалайи, кумуш буюмларни, уй-рўзғор асбоблари: қозон, игна, болта, ёғоч қошиқларни олиб кетадилар.

Каттакон хона. Раҳимқул билан Одамбек рўпарамарўпара ўтиришибди. Чой ичишмоқда. Ташқаридан савдо расталарининг ғала-ғовури эшитилади.

Бухоро элчиси Одамбек бесунақай семиз, ҳаддан ташқари қип-қизил ёноқларида чечак излари кўзга ташланади.

ОДАМБЕК. Кеча шоҳнинг Арабхон ёрлигини ўқиб эшиттирилмаганлиги биз, ажнабий элчиларга ғалати бўлиб туюлди. Бу ерда кўпдан бери яшовчи элчилар бунга ҳайрон қолишди. Бу сизни хафа қилмадими?

РАҲИМҚУЛ. Жаноби Грамотин кейин менга тушунтирди. У бир кун аввал тилмоч билан келиб, ёрлиқнинг таржимасини тайёрлаб қўймагани учун афсусланди... Менга бу гап ростдек туюлди...

ОДАМБЕК. Мен келганимда, Грамотин анча олдин ёрлиқнинг таржимасини тайёрлаб қўйган эди. Ўйлайманки, кечаги қилиқлари билан улар Арабхонни... ва сизни камситмоқчи бўлганлар.

РАҲИМҚУЛ. Жуда унчалик бўлмаса керак! Шоҳнинг қабулидан мен ва ҳамроҳларим жуда мамнун бўлдик.

Эшик тақиллайди. Грамотин киради.

ГРАМОТИН. Раҳимқулбек, мен сизга келдим. Сўзининг устидан чиқмоқчиман. Айиқ овлашга борамиз. (Одамбекка мурожаат қилади). Сиз-чи, жаноби элчи, биз билан ўрмонга борасизми?

ОДАМБЕК (қуруқ қилиб). Овни ёқтирмайман. Сизларда шаҳардан ташқарида баттар совуқроқ... Яна отда юриш — «бр-р-р!»

Грамотин қаҳ-қаҳ уриб кулади. Раҳимқулнинг устбошига назар ташлайди.

— Бек, бошқа иссиқроқ кийимингиз йўқми?.. Этик ўрнига... пийма кийиш керак...

РАҲИМҚУЛ. Афсуски, фақат почапўстин бор.

ГРАМОТИН. Пўстинни олинг, йўлакай меникига кириб кетамиз, пийма топиб бераман.

Грамотин ва Раҳимқул чанада Москва кўчалари бўйлаб кетиб борадилар.

ГРАМОТИН. Мен тилмочни ҳам олмадим... Сизнинг русча гапиришингизни эшитиб, шоҳ ҳайрон қолди... Одамбек, мана бир йилдирки, Москвада яшаяпти. Такаббур, камгап, хурсандчиликни жини ёқтирмайди... Уни кўпдан танийсизми?

РАҲИМҚУЛ. Фақат бир марта кўрганман... Хивага Имомқулихоннинг топшириғи билан келган.

ГРАМОТИН. (илиқлик билан). Сиз менга ёқяписиз...

РАҲИМҚУЛ (ҳазил билан). Сиз эса, менга ёқмаяписиз!

Иккови ҳаҳолойди. Уткинчилар уларга ҳайрон қолиб назар ташлайдилар.

Урмондаги яланглик. Ёғоч уй.

Уй олдида қалин қор устидаги сўқмоқ бўйлаб тўрт киши: шоҳ Михаил Романов, Раҳимқул, Грамотин ва Хохловлар сайр қилиб юрибдилар.

ШОҲ. Князь Иван Данилович Хохловни биз Бухорога ҳамда сизга — Хоразмга элчи қилиб юборамиз. Сиз эртагаёқ кетишингиз мумкин. Бизнинг савдогарларимиз тайёр. Лекин биз Арабхоннинг илтимосини қондирмоқчимиз. Бунинг учун эса, ёзгача кутиш керак. Бир ойдан сўнг қурулсозларимиз бизнинг буюртмамизни бажаришгач, сизнинг буюртмангиз билан шуғулланишади...

РАҲИМҚУЛ. Хоразмга ҳам ташқи душманлар, ҳам ички, ўз душманларимиз таҳдид солмоқдалар. Хон бу ишни кеч, жуда кеч бошлаганини ўзи ҳам тушунади... Ўғиллари улғайиб қолди. Улардан бири аслзода қариндошларининг қаттиқ таъсирига берилган, улар бир бутун давлатни майда, алоҳида хонликларга парчалаб ташламоқчилар. Агар бу ҳол юз берса, халқимизнинг боши урушдан чиқмайди...

Шоҳ индамай, чуқур ўйга ботиб уй томон юради, унинг ортидан Раҳимқул, Грамотин, Хохлов эргашадилар.

Ёғоч уйнинг ичи иссиқ, рус печида ғўлалар қарсиллаб ёнади.

ШОҲ (хона бўйлаб юриб). Бизнинг шимолий ва ғарбий чегараларимиз нотинч. Деярлик ҳамма қўшинларимиз ўша ёқда... У ерда аҳвол яхшиланса, ҳозирги гапимизга қайтсак бўлади. Бунинг ўзи бўлмайди, жаноби бек... Бутун бир давлатни ўз оиламизга қўшиб олиш. Вақт керак... Арабхон хавотирланмасин. Биз ёрдам берамиз...

Раҳимқул ўрнидан туради, гилам хуржунини очиб, ичидан тугунча олади ва дагал ишланган стол устига қўяди. Тугунни ечди. Кичкина дарчадан тушиб турган хира нурда қимматбаҳо тошлар чўғдай порлаб кетади.

РАҲИМҚУЛ. Бу, совғаларни Арабхон сизга топширишни сўраган эди. Бу сиз ва малика учун.

ШОҲ. Бек, дўстим Арабхонга сўзларимни оқизмай-томизмай етказишга ҳаракат қилинг.

...миннатдорман, давлатпаноҳ. Хон ҳазратларига ҳар бир сўзингизни айнан етказаман.

ШОҲ. (*Хохлов ва Грамотинга мурожаат қилади*). Ҳурматли бек, Раҳимқулга унинг барча ишларида ёрдам беринглар. Бухоро ҳамда Хоразм элчиларига хабар беринг (*Раҳимқулга айёрони қарайди*), улар ўз юртларига ёзининг ўрталарида, Россия элчиси Иван Данилович Хохлов билан бирга қайтадилар.

*Раҳимқул тушундим, дегандек жилмаяди.
Бухоро элчисининг қароргоҳи. Кўндуз кун.
Раҳимқул Одамбек ҳузурида меҳмонда.*

ОДАМБЕК. (*жаҳл билан*). Шоҳ ўз қарвонининг бизники билан бирга кетиши учун, ёзгача кутинглар деб буюрди. У бизга, ўзининг қулидай муомала қиляпти! Бизни ҳузурига таклиф қилишни ҳам ҳатто ўзига эи кўрмай, анави Грамотин орқали айтиб юборибди!

РАҲИМҚУЛ. (*бемалол чой ичади, кўзлари қувноқ чақнайди*). Ҳурматли Одамбек, бу ерда яна бир неча ойни ўтказиш мenden кўра сизга осонроқ бўлса керак... Эшитишимча, сиз билан яна икки маъшуқангиз ҳам бор эмис (*хаҳолиб кулади*).

ОДАМБЕК (*бир қадар ҳовури босилган, лекин жаҳлдор*). Улар менинг ..: Наҳотки, шоҳнинг бундай муомаласи сизнинг нафсониятингизга тегмаётган бўлса?!

РАҲИМҚУЛ. Мен бу ерда биринчи бўлишим, лекин руслар менга ёқиб қолишди: ростгўй. олижаноб ва дилкаш одамлар экан.

ОДАМБЕК (*заҳарли*). Сизга, мусулмон бандага-я?

РАҲИМҚУЛ (*жиддий*). Биласизми, Одамбек, жуда ҳам донишманд бир рус шундай деган: «Дин ҳар хил бўлиши мумкин, аммо одамлар (*киноя билан*). агар улар одам бўлса, ҳамма ерда бир хилдир». (*Жиддий гапирарди-ю, кўзлари истеҳзоли ёнади*). Сиз-чи, Одамбек, худо ҳамма учун битта эканлигини наҳотки пайқамасангиз?

ОДАМБЕК (*хафа бўлиб*). Мен сизни ақлли одам деб билардим.

Шаҳзода Элбарснинг уйи.

Меҳмонхонада Элбарс билан чексиз саҳронинг тўжсиз «хони» деб донғи кетган, бадавлат кўчманчи чорвадор Унбеги бир-бирининг рўпарасида ёнбошлаб ётибди. Унбеги эллик ёшларда, бақувват, қотмадан келган.

Элбарс ёш бўлишига қарамай, семиз, кўзлари қисси-

либ кетган, қовоқлари орасидаги торгина туйнукдан тикандек қорачиқлари одамга қадалади.

ЭЛБАРС. Яна ич... менинг саломатлигим учун, охиригача.

УНБЕГИ. Сизнинг бебаҳо саломатлигингиз учун ичман (*Бир кўтаришда пилани бўшатиб, газзига бир бўлак гўшти тишлари билан узиб олиб чайнайди.*).

ЭЛБАРС. Май хориждан олиб келинган, сездингми? Бир савдогар Москвадан келтирган экан, бир хумчасини совға қилди.

УНБЕГИ (*гўшт чайнаб*). Хушбўй, танин яйратади. Ичишлик экан...

ЭЛБАРС. Ун кунча олдин сен зиёратчиларни талабсан... Менинг тегишимни бермадинг, унутиб қўйяпсан. Яхши эмас! Анойилик қилиб қутулмоқчимсан?

УНБЕГИ (*мутлақо ўнғайсизланмасдан*). Яхши ҳам эсимга солдингиз... Улушингиз ёмнда.

Унбеги қўйнидан оғир халтача чиқариб, ичидан қимматбаҳо кўзли бир неча узук, беш-олтита олтин тангани ажратади. Аммо Элбарс халтачани тортиб олади.

ЭЛБАРС. Бу менга, қўлингдаги эса — сеники.

УНБЕГИ. Ҳазрати олийлари...

ЭЛБАРС. Эсингда турадиган бўлади... Энди ишга ўтайлик. Раҳимқул ва барча савдогарлар ёзнинг охириларида қайтишади. Денгиз орқали. Жуда кўп мол олиб келишди.

УНБЕГИ. Нима олсам, ҳаммаси ўртада арра!

ЭЛБАРС (*Ўз-ўзидан мамнун*). Баракалла, дарров тушунибсан. Донога — имо, аҳмоққа — туртки.

УНБЕГИ. Раҳимқулнинг кўпгина одамлари милтиқ билан қуролланган. Бизда эса ўқ-ёй, қиличдан бўлак ҳеч нима йўқ.

ЭЛБАРС. Э, наҳотки, ўн-ўн бешта милтиқ, юзлаб кескир қиличга бас кололса. Агар қўрқсанг, бу ишга қўл урма... Кел, яна биттадан олайлик!

УНБЕГИ (*ўрнидан туради*). Йўқ, ҳазратим, тонг отяпти, одамларим кутиб қолди, улар шаҳарнинг чеккасида...

ЭЛБАРС. Албатта, шаҳардан тун ниқобида ғойиб бўлганинг маъқул. Уйда олиб қолардим-у, хошнинг амрини ўзинг биласан... Сени тутган заҳотиёқ кўзга кўринган биринчи дарахтга осиш буюрилган. Хўш, нима қарорга келдинг?

ширишга уриниб кўраман.

ЭЛБАРС. Эҳтиёт бўл, Отам билан Қурбон ҳожининг молларига тегма.

Нижний Новгород. Волга соҳили. Пристань. Бир неча елканли кемаларга юк ортилмоқда.

Тепаликда Грамотин, Раҳимқул, Хохлов, Нижний Новгород лашкарбошиси туришибди. Уларга пристанда қилинаётган барча ишлар яққол кўриниб турибди.

ГРАМОТИН. Одамбек қаёққа ғойиб бўлдикин?

РАҲИМҚУЛ. Хув ана, ўз кемаси олдида турибди.

ХОХЛОВ. Ўз молининг бошқа кемага тушиб қолишидан қўрқаётган бўлса керак.

ЛАШҚАРБОШИ. Бундай бўлиши мумкин эмас, мен тартиб сақлаш учун аскарларимни қўйиб чиқдим.

Грамотин, Хохлов, Раҳимқул бараварига кулишади.

Лашкарбоши ҳеч нима тушунмай, йнғайсизланади.

РАҲИМҚУЛ. (кула туриб). У молидан эмас, жонларидан хавотирда, сизнинг йигитларингиз ёқтириб қолади, деб қўрқяпти.

ЛАШҚАРБОШИ (мўйловини бураб). Тузуккина қизлар экан! Бехосдан кўриб қолувдим...

Тўртов хаҳолаб кулишади.

ГРАМОТИН (Хохловдан сўрайди). Ўзинг билан қанча аскар оласан?

ХОХЛОВ. Эллик киши... Етади.

ЛАШҚАРБОШИ. Юкни ортиб бўлишяпти. Пастга тушамизми?

Грамотин «маъқул» дегандек бош силкиб, Раҳимқулни билагидан ушлаб, кемалар томон йўл олади. Хохлов ва лашкарбоши уларга эргашадилар.

ГРАМОТИН (Раҳимқулга). Ҳеч ҳам хайрлашгим келмаяпти. Сени ёқтириб қолдим, яхши одамсан.

РАҲИМҚУЛ. Сен ҳам, Иван, менга туғнишган акадайсан...

ГРАМОТИН (хўрсиниб). Бизнинг ишимиз мушкул, аммо зарур иш. Шунақанги зарурки! Гоҳида халқларнинг дўст ёки душман бўлиши биздақаларга боғлиқ бўлади.

РАҲИМҚУЛ. Худо хоҳласа, яна учрашамиз... Ҳеч шубҳаланма, мен давлатларимиз дўст бўлиши учун кучим борича ҳаракат қиламан.

Грамотин Раҳимқулни қаттиқ қучоқлайди.

Раҳимқул, Хохлов кемага чиқишади. Қайиқ аста-секин қирғоқдан узоқлашади.

Матмурод Раҳимқулнинг елкасига тўнани ёпиб қўяди. Элчи ўз ёрдамчисига минатдор бўлиб қарайди.

Денгиз.

Раҳимқул, Хохлов, Одамбек, Матмурод каятада чой ичиб ўтиришибди. Капитан киради, у хавотирда. Хохловга мурожаат қилади.

— Жаноби олийлари, ҳаво айнапти. Бу жойлар жуда хавфли, сувости қоялари кўп. Ё очиқ денгизги чиқишимиз, ёки дарҳол қирғоққа тушишимиз лозим.

ХОХЛОВ. Қабақликкача қанча қолди?

КАПИТАН. Шамол яхши эсиб турса, ярим тунлик йўл. Кема кескин чайқалади.

ХОХЛОВ (қатъий). Қирғоққа бур. Кўрфазга киримиз.

Шамол кучаяди. Тўлқинлар йириклашиб, кўпикланади.

Кема унча катта бўлмаган қўлтиқча киради.

Денгизчилар елканларни туширишга улгура олмайдилар. Кема катта тезликда тошга урилади.

Каятага капитан югуриб киради.

— Жаноби олийлари, кема туби тешилди! Молларни тушириш керак.

Хохлов, Раҳимқул, Одамбек, Матмурод палубага югуриб чиқадилар.

ХОХЛОВ (капитанга қичқиради). Чуқурми?

КАПИТАН. Белдан баландроқ!

Палубида ҳаяжонланган одамлар тўпланиб туришади.

Хохлов дарҳол вазиятни аниқлаб, икки новча аскарни танлайди ва буюради.

— Соҳилгача чуқурликни ўлчанглар!

Аскарлар нарвондан сувга тушишади. Ҳамма диққат билан уларни кузатади. Сув аввалига уларнинг елкаси-

қиезлик.

Аскарлардан бири кемага чиқиб дейди:

— Сувости бу ерда тош, сал нарироқда қум. Юкни олиб ўтса бўлади.

ХОХЛОВ (баланд овоз билан). Буйруғимни эшитинглар! Иккитадан бўлиб қирғоққача саф тортинглар! Юкни қўлма-қўл узатинглар!

Одамлар сувга тушиб, қирғоққача иккитадан бўлиб тизилишади. Тўлқинлар уларни савалайди.

ХОХЛОВ (капитанга). Қайиқ борми?

КАПИТАН. Битта.

ХОХЛОВ. Элчиларни қайиққа солинглар.

РАҲИМҚУЛ (Хохлов томон энгашиб). Мен сиз билан қоламан.

ХОХЛОВ. Қирғоқдагиларга бошчилик қилинг, мен бу ерда бўламан!

Одамбек нимадир дейди.

ХОХЛОВ. Нима, нима?

РАҲИМҚУЛ (унинг юзига сув сачраган, аммо у кула туриб). Ўзи билан жононларни бирга олиб кетишни сўраяпти.

Хохлов хаҳолайди, билганини қилсин, дегандек қўл силтайди.

Кун ботган, қоронғу. Машғалаларнинг ёғдусида одамлар оғир юкларни ҳамон қирғоққа ташишмоқда.

Кема. Хохлов капитан билан гаплашади.

КАПИТАН. Ишни бошлаб юбордик. Астрахангача бир амаллаб етиб оламиз. Довул тинчиб қолди.

Хохловнинг чодирни. Тун.

Сафар столи устида ёнаётган шам нурида Хохловнинг мовий кўзлари порлаб турибди. Соқолини силаб у Раҳимқулга, Одамбекка, Матмуродга «Нима қиламиз энди?» дегандек жимгина тикилиб ўтиради.

РАҲИМҚУЛ. Қаерда эканлигимизни белгилаб олишимиз лозим...

Раҳимқул чодирнинг барини очиб, узоқда милтиллаётган шуълаларга қарайди.

РАҲИМҚУЛ. У ерда... менимча... Чўпонлар. Гулхан ёқишяпти. Одам юбориш керак...

ОДАМБЕК. Э, дўстим, агар бу қароқчилар бўлса-чи, улар бизнинг молларимизни тортиб олишади.

РАҲИМҚУЛ. Нимасидан қўрқасиз. Ахир милтиқларимиз бор-ку.

ХОХЛОВ (*қатъий*). Эрталаб одам юборамиз. Кимни юборишни бек айтсин.

РАҲИМҚУЛ. Матмуродни.

ХОХЛОВ. Тирковни...

РАҲИМҚУЛ. Тилмочни эҳтиёт қилиш керак. Йўқ, бўлмайди!

ХОХЛОВ. Менинг яна бир одамим бор... татар аскар. Унинг тили сизникига яқин. У борсин.

Раҳимқул маъқуллаб бош силкийди.

Сой-қирдан иборат чўл. Кундуз куни.

Матмурод ва татар аскар чўпонларнинг ўтовларига яқинлашадилар.

Катта бўйрибосар уларга ташланади. Тутаётган гулхан олдида бошига чўгирма кийган, қўлига таёқ ушлаб олган йигит итти ёнига чақиради. Йигитнинг оёғи остига ит итоаткорона чўзилади. Чўпон йигит келгиндиларга «нима қилиб юрибсизлар», деган маънода тикилади.

МАТМУРОД. Биз элчининг одамларимиз. Бизга ёрдам керак.

Йигит меҳмонларни ўтовга олиб киради. Утовнинг тўрида оппоқ соқолли чол билан ўрта ёшлардаги бир киши ўтирар эди.

МАТМУРОД. Ассалому алайкум, ота.

ЧОЛ. Ваалайкум ассалом, ўғлим. Хўш, ҳурматли меҳмонлар, қаердан келяпсизлар, қаерга кетяпсизлар?

МАТМУРОД. Узоқдан, Россиядан. Денгизда довул туриб, биз қирғоққа чиқиб қолдик. Аммо қаерда эканлигимизни билолмаяпмиз.

ЧОЛ. Бу ердан Қабақликкача бир кунлик йўл. Менимча, сизга туя ва отлар керак.

МАТМУРОД. Ҳа, ота, биз туя ва отлар сотиб олмоқчимиз.

ЧОЛ. Пул ёнингиздами?

МАТМУРОД. Раҳимқулбек, ўзим ҳисоб-китоб қилман, деганлар.

ЧОЛ (*эшикни кўрсатиб*). Сизлар кутиб туринглар, мен ҳозир чиқаман. Маслаҳатлашиб олишим керак.

...урув, кимир иккир, чупон утовдан чиқадилар.

МАТМУРОД (чўпонга). Сенинг хўжайиннинг ким?
ЧУПОН. Унбеги, балки эшитгандирсизлар? Бу эса хўжайиннинг отаси.

Матмуроднинг ранги ўзгаради.
Чол билан эркак киши пайдо бўлади.

ЧОЛ. Отаниёз, мен у билан кетаман (*Матмуродни кўрсатади*), элчилар билан савдолашиб келаман. Сен унинг ҳамроҳи билан от ва туяларни танлаб олиб, ўша ерга ҳайдаб бор... Ҳамроҳинг нечта туя кераклигини билладими?

МАТМУРОД. Билади.

Хохловнинг чодир.
Матмурод билан чол отдан тушишади. Матмурод чодирга киради.

МАТМУРОД (Раҳимқулга). Устоз, мен Унбегининг отасини олиб келдим. У сиз билан савдолашмоқчи.

РАҲИМҚУЛ (ҳайрон). Мен ахир сенга пул бериб юбордим-ку.

МАТМУРОД (пул солинган ҳамённи Раҳимқулга қайтаради). Мен айтяпманку, ахир... бу Унбегининг отаси. Тезда жўнаш керак, бу ердан.

Биёбон чўл. Карвон анча чўзилиб кетган.
Матмурод карвон бўйлаб от ўйнатиб, қичқиради:
— Чўзилишманлар, етишиб, етишиб юринлар.

Хон саройи.
Араб Муҳаммад тахтда ўтирибди. Рўпарасида Москва элчиси Хохлов, унинг эғнида янги бахмал чакмон, оёғида юмшоқ қизил этик.

АРАБ МУҲАММАД. Кеча мен подшоҳ Михаил Романовнинг ёрлиғи билан танишиб чиқдим. Ҳурматли элчи жаноблари, ўз аъёнларим гувоҳлигида савдо сотиқ тўғрисидаги битимнинг тузилганлиги учун шоҳга ўзининг чексиз миннатдорчилигимни изҳор этишни истардим. Биз унга ҳалол риоя қиламиз. Раҳимқулбекнинг айтишича, сиз эртага Бухорога кетармишсиз.

ХОХЛОВ. Шоҳнинг буйруғи шундай. Менинг одамларим яхши дам олишди. Ҳазрати олийлари, меҳрибон-

чилигингиз ва эътиборингиз учун сиздан беҳад миннат-дорман. Бухорода ишларимни битиргач, мен асоратда бўлган рус кишилари тўғрисидаги музокараларимизни яқунлаш учун ҳузурингизга қайтаман.

АРАБ МУҲАММАД. Агар сиз мамнун бўлсангиз, бу бизга шодлик бахш этади. Эсон-омон қайтишингизни кутамиз.

Хон боғи.

Хон ва Раҳимқул хиёбонда сайр қилиб юришибди.

АРАБ МУҲАММАД. Мен музокараларингиз яқунларидан қаноатландим, Отабек, Дўстим бир пайт, шу яқин орада Россия билан жудаям яқинлашмасликни маслаҳат берган эди.

РАҲИМҚУЛ. Бунинг боиси нима экан-а? Фикри ожизимча, давлатпаноҳ, Дўстимбек: биз истамаган ишларни қила кўрманг, — демоқчи бўлган.

АРАБ МУҲАММАД. Мен эса, азизим, бундай деб ўйламайман... Авжи куз. Чин ҳожи овга борайлик деб қўймаяпти. Эҳтимол, пойтахтда ўн кунча бўлмасман... Ҳа, ёрдамчингиз қалай?

РАҲИМҚУЛ. Матмуродми? Жуда яхши йигит чиқди. Ҳалол, довюрак... нозик гапнинг маъносини тушунадиган.

АРАБ МУҲАММАД. Сиз одамларни яхши тушуна-сиз. Матмуродингиз эрталаб олдимга келсин. Мен уни султон Авфоннинг шахсий соқчиси қилиб тайинлайман.

РАҲИМҚУЛ. Ахир унинг соқчиси Дўстимбекнинг жияни эди-ку?!

АРАБ МУҲАММАД. Мен уни бўшатдим... Бекнинг жияни учун бу оғир юк...

Қурбон ҳожининг уйи. Туш.

Меҳмонхона ёп-ёруғ.

Узун хонтахта атрофида Қурбон ҳожи, Чин ҳожи, Дўстим, Жоме маҷитининг имоми одоб сақлаб, суҳбат қилиб ўтиришибди.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Бир зарба билан хонни йўқотамиз... Кейин Ҳасанбекни ва бошқа маҳлуқларни тинчитамиз.

ЧИН ҲОЖИ. Хонни бизга қўйиб беринг.

ДУСТИМ. Султон Элбарс тахтга миннишга тайёр. Арабхонни рус элчиси қайтиб келмасдан йўқотиш лозим.

ИМОМ. Менга маълумки, дўстимиз Имомқулихон...
ДУСТИМ (*гапни бўлади*). Негадир сиз, пирим, сўнг-
ги пайтда бу номни ҳар қачонгидан кўра кўпроқ тилин-
гизга оляпсиз... Ким Хоразмнинг хўжайини?!

*Дўстимнинг ўқдай тикилган кўзларига бардош бер-
олмаган имом ер чизиб қолади.*

ДУСТИМ. Хоразмнинг эгалари бизмиз! Пирим, қани,
сиз билан бизнинг умумий ишимизга оқ фотиҳа бериб
юборинг.

ИМОМ (*титроқ овоз билан*). Мен, жаноби олийлари,
донм сизга содиқ бўлганман.

ДУСТИМ. Мана шу садоқатингизни амалда кўрсата-
диган пайт келди.

ИМОМ. Мен тайёрман...

*Хоннинг кенжа хотинининг уйи. Кундузи.
Қутлижамол айвонда турибди. Унинг ёнида башанг
кийиниб олган Матмурод.*

Айвоннинг рўпарасида бир гуруҳ ёш йигитлар.

ҚУТЛИЖАМОЛ (*йигитларга мурожаат қилади*).
Хон ҳазрати олийлари султон Авфон Муҳаммаднинг бош
соқчиси қилиб (*Матмурод томон имо қилади*) Матёқуб
ўғли Матмуродни тайинладилар. Сизнинг бурчингиз
унга қулоқ солиш ва итоат этишдир. Сизлар бўшсизлар.

Йигитлар кетадилар. Матмурод қолади.

ҚУТЛИЖАМОЛ. Султон Авфон кўпдан бери шаҳар-
дан ташқарида сайр қилмади.

МАТМУРОД. Агар ижозат этсангиз, мен султон би-
лан сайрга йўл оламан.

Хоннинг кенжа хотини маъқуллаб бош силкийди.

Қутлижамолнинг уйи.

*Матмурод ёш султонга кийинишга ёрдамлашмоқда.
Марийка киради. Унинг қўлида гавҳар ва товус пати
қадалган қордай оппоқ салли.*

*Матмурод Марийканинг қўлидан саллани олади.
Улар бир-бирлари билан гап-сўзсиз саломлашадилар.*

*Қўлида зарбоф тўн кўтариб, шошинқираб Дарья ки-
ради, у оналарча меҳрибонлик билан Авфон Муҳаммадга
тўн узатади:*

— Изғирин турди. Шаҳзода, мана буни кийиб олинг.

АВФОН МУҲАММАД (тантиқлик билан). Керак эмас. Олиб кет, музлаб қолмасман!

МАТМУРОД. Менга беринг, Дарья хола. Султон тўнни княдилар.

Ёш султон Матмуродга жаҳл билан қарайди.

МАТМУРОД. Шаҳзодам, мен хон олдида фақат ҳаётингиз учунгина эмас, соғлигингиз учун ҳам жавоб берман.

Хива кўчалари.

Кўча бўйлаб ёш султон соқчилар қуршовида ўтиб боради. Уткинчилар деворга қисилиб, йўл бўшатадилар.

Матмуроднинг ёнида чўтир йигит.

МАТМУРОД (чўтир йигитга). Марийка бу ерда қийналса керак. Мансабдор ўғрилардан биронтаси бу гулни узадн-ю, сўлиб қолгандан кейин оёқ остига ташлаб юборади, деб қўрқаман.

ЧЎТИР ЙИГИТ. Унга яқинлашишга кимнинг юраги дов беради? Бу қизга бекамнинг ўзлари ҳомийлик қиладилар. Катта ўғиллар ва бекваччалар бекамдан қўрқадилар. Бир хиллари унга кўз олайтиришган ҳам, лекин таъбирларини ейишган.

Чўл. Яқинда ёғиб ўтган ёмғирдан сўнг сабза урган гиёҳлар, баҳордагидек кўм-кўк. Осмонда жанубга қараб турналар учиб бормоқда.

Араб Муҳаммад оҳуни нишонга олади. У отган ўқ гўзал жониворни йиқитади.

Араб Муҳаммад Қурбон ҳожи билан Чин ҳожиларининг қуршовида ўз ўлжасини кўздан кечиради...

АРАБ МУҲАММАД. Афсус... Раҳимқул йўқ, Отабек ҳам касал. Улар овдан мамнун бўлар эди.

Қурбон ҳожи ва Чин ҳожи бир-бирларига қараб қўйишади.

ЧИН ҲОЖИ. Ҳасанбек бизга ҳамроҳ бўлади, деб ўйловдим.

АРАБ МУҲАММАД. Ҳасанбекнинг хотини ўлим тўшагида. У ҳазораспик. Уша ернинг ҳавоси шифо бўлар деган умидда Ҳазораспга олиб боришга бекни кўндириб-

ди. Аккалари Ҳасанбек билан бирга... Менинг ўғилларим — Асфандиёр ва Абдулғози ҳам ўша ерда.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Пойтахтда энг яхши табиблар бўла туриб... тушунмадим.

ЧИН ҲОЖИ. Гоҳида туғилган еринг, ҳеч қандай табиб муяссар бўлмаган шифобахш кучга эга бўлади.

Узоқда отлиқ кўринади. У тез яқинлашади. Чопиб келаётган отдан сакраб, ерга тушади, хоннинг олдига чопиб боради, тиз чўкиб, унга қоғоз узатади.

ЧОПАР. Отабек Дўстимдан!

Хон мактубни ўқиб, ранги ўзгаради.

ЧИН ҲОЖИ. (чопарга). Тур йўқол!

Чопар кетади.

Хон хатни Қурбон ҳожига узатади ва ўйланиб қолади, ҳеч нима демай, чодир томон юради.

Қурбон ҳожи билан Чин ҳожи хондан сал орқароқда борадилар.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Элбарс тахтга чиқибди... Саройни босиб олибди. Шошиб қолмадимикин?!

ЧИН ҲОЖИ. Дўстимнинг одами Бухородан келган кўринади... Имомқулихон бизнинг ишимизга аралашгиси йўқлигини билдирган, чоғи...

ҚУРБОН ҲОЖИ. Аммо Раҳимқул тирик. Тирранча султон Абдулғози уруш-уруш ўйнашни яхши кўради. У Хазораспда, Ҳасанбекнинг олдида. Уларнинг қулоғига хабар етиб бормасдан, ҳаракат қилиш керак. Бутун иотқлик санъатининг ишга солиб, хонни авра, Хазораспга бормасин.

Хон чодирга киради, унинг орқасидан Чин ҳожи билан Қурбон ҳожи киради. Учови тик турадилар. Ҳамма жим.

Хоннинг ранги ўчган, лекин хотиржам, босиқ... У ака-укаларга тик қараб турибди.

АРАБ МУҲАММАД. Энди нима қиламиз?

ҚУРБОН ҲОЖИ. (ишонч билан) Хивага борамиз!

АРАБ МУҲАММАД (тушунмай). Ўттизта сарбоз билан-а?! Йўқ, яхшиси, Хазораспга борамиз. У ерда Ҳасанбек, ўғилларим Асфандиёр билан Абдулғози бор...

ЧИН ҲОЖИ (руҳланиб). Олампаҳо! Тарихни эсга олинг. Хонлар ўз тахтларини ўнтача содиқ навкарлари билан қайтариб олган ҳоллар кўп бўлган. Энг муҳими, вақтни бой бермаслик керак. Агар шошилсак, оқшомда пойтахт эшигида бўламиз. Дўстимга одам юборамиз. Тонгда у дарвозани очади ва олам гулистон...

Ташқарида юзлаб отларнинг дупури, қий-чув, бақир-риқ-чақирик, йиғи-сиғи товушлари эшитилади.

Чодирга Унбеги бошлиқ ўнтача одам бостириб киради.

УНБЕГИ (хонни кўрсатиб). Унга тегманглар! Бу қари гуноҳкорни ўзим олиб бораман (*хаҳолайди*). Жанобларини қоронғи зиндонга, мени қурт-қумурсқа билан боқмоқчи бўлган ерга жойлаб қўяман...

Раҳимқулнинг шаҳар чеккасидаги уйи. Тун.

Меҳмонхонада Матмурод ва Раҳимқул ўтирибдилар.

РАҲИМҚУЛ. Элбарс отаси устидан қозонган енгил ғалаба билан маст. Унинг тахтга чиққанига хурсанд бўладиган одамларни ҳам уйларида қамаб ўтирибди...

Арслоннинг ўлиги — сичқоннинг тириги. Биз учун бу ўлимтик каламуш — Элбарсдан кўра, ўша мункиллаган арслон Арабхон дуруст. Ҳасанбек билан Абдулғозига айт, Элбарснинг бутун лашқари пойтахтдан сая нарироқда, «сокин кўл» олдида жойлашган. У ерда тартиб йўқ, навкарлар мас-аласт, қўшни қишлоқларнинг аҳолисини талашяпти. Биласанми, ким уларнинг бошлиғи? Йўлтўсар Унбеги — Элбарснинг ҳамтовоғи.

МАТМУРОД. Эски таниш.

РАҲИМҚУЛ. Ҳасанбекка менинг таъзиямни етказ. Жанозага нега боролмаганимни у тушунади. Мен сенга ишонаман. Ўлсанг ўласан-у, виждонингни сотмайсан. Уларнинг қўлига тушмасликка ҳаракат қил. Сенсиз Авфон Муҳаммадни бўри еб қўймайди. Улар ҳозирча кичик султонни хавфли деб билмайдилар.

МАТМУРОД. (*жилмайиб*). Тўғри, устоз, бўри уни еб қўймайди.

Қутлижамолнинг уйи.

Матмурод оддий деҳқон кийимида. У елкасига қирқ ямоқ тўрвасини ташлаб олади. Бошига юнглари узун чўғирма кияди-ю, таниб бўлмайдиган ҳолатга киради.

... (унинг турвасини тўғрилаб қўйиб). Ҳозир, ўғлим, Машенка иссиқ нон олиб келади.

Марийка чопиб келади, унинг эғнида ўғил болалар кийими, бошида қалпоқ, тўрвага нонни солиб, секин пи-чирлайди:

— Ойи, мен Матмуродни кызатиб қўяман.

Элбарс лашкарининг қароргоҳи. Тун.

Атроф-теварак жимжит. Гулханлар сўнган. Ҳамма қаттиқ уйқуда, ҳатто соқчилар ҳам найзанинг дастасига суяниб, ухлаб ётишибди.

Бирдан қароргоҳга отличлар қуюндай ёпирилади. Отличлар саросимадан қотиб қолган навкарларни шаф-сиз чопадилар, чиқиб кетишга улгурмаган одамларни чодирларга қўшиб, отлари билан топтайдилар. Баъзилар бу жаҳаннамдан қочиб қутулишга уринадилар, ле-кин барча йўллар беркитилган, уларни қўлга туширади-лар.

Хон саройи. Элбарснинг ётоқхонаси. Тун.

Ётоқхонага Унбеги учиб киради. Элбарснинг кийим-кечагини тезда йиғиштириб, уни уйғота бошлайди.

— Шаҳзода! Туринг, уйғонсангиз-чи! Биз мағлуб бўл-дик!

Элбарс ирғиб туриб, кийимини қидиради.

УНБЕГИ. Кийимингиз менда. Кейин кийиниб оласиз. Кетдик!

Элбарс ички кийимда Унбеги билан ётоқхонадан чи-қиб кетишади.

Саройдаги оқ ўтов.

Араб Муҳаммад сертомир бесўнақай қўлларини ман-қалдаги оловга товлаб ўтирибди.

Хоннинг ўғиллари — қирқ яшар Асфандиёр билан йигирма ёшли Абулғози киришади. Хон ишора билан уларни ўтиришга таклиф этади.

АРАБ МУҲАММАД. Энди нима қиламиз?

Асфандиёр мўйловини бураб ўйчан гапиради:

— Ота, агар ростини айтсак, Элбарс баъзи беклар-нинг маслаҳати ва ёрдамисиз бундай ёвузликка қўл ур-майди.

АРАБ МУҲАММАД. Тўғри. Элбарс айбдор эмас, ҳам-
ма гап ана шу бекларда.

Абулғози ўзини зўрға босиб питирчилайди.

АБУЛҒОЗИ. Сиз бу бекларнинг кимлигини биласиз-
ми? (*Бармоқларини букади*). Шайх Қурбон ҳожи — бир,
Чин ҳожи — икки...

АРАБ МУҲАММАД (*унинг гапини бўлиб*). Уларнинг
фитначи эканлигини тасдиқлайдиган далил — исботнинг
борми?

АБУЛҒОЗИ. Далилим бўлмаса ҳам, кўнглим сезяп-
ти... Мен Элбарснинг қаердалигини биламан. У Урганч-
га яширинган. Ота, рухсат беринг, мен уни топиб ўлди-
раман...

*Хон Абдулғозининг ингичка мўйловли ориқ, йиртқич-
ларникидай хунук юзига назар ташлаб, у ўз мақсади
ийўлида ҳеч нимадан тоймаслигини тушунади.*

АРАБ МУҲАММАД. Уз ўғлимни ўлдиришга қандай
рухсат бераман?

АБУЛҒОЗИ (*жаҳл билан*). Уз отасини зиндонга тап-
лаш-чи?! Биз вақтида улгурмаганимизда, худонинг ўзи
кечирсин-у, у сизни осиб қўярди...

АРАБ МУҲАММАД (*жаҳл билан*). Бас қил!...

Хон саройининг ҳовлиси.

*Кузнинг қуёшли, илиқ кунни. Араб Муҳаммад нақшин-
кор курсида, оқ ўтовнинг соясида ўтирибди.*

*Хоннинг рўпарасида эски, йўл-йўл беқасам тўн кий-
ган икки одам. Улардан бири — баланд бўйли, соқоли
оппоқ киши дейди:*

— Элбарс Урганчда яширишиб юрибди... Биз унинг
изига тушдик... Элбарс сизга ҳам, бизга ҳам душман. У
бизни олиқ-солиқлари билан қийнаб юборди. Биз уни
ўлдирамиз!

ХОН (*истеҳзо билан*). Биз деганингиз ким?

ЧОЛ. Биз — тўқувчилар, кулоллар, қуролсозлар, те-
мирчилар... Бизни урганчлик хунармандлар юборишди.

ХОН (*жаҳл билан*). Қора халқ аслзодалар ишига
аралашмаслиги керак.

ЧОЛ (*хайрон бўлиб*). Ахир Элбарс душманингиз-ку?

ХОН. Уз душманларимизни биз, оллонинг инояти би-
лан, ўзимиз енгамиз!

Араб Муҳаммад ўзининг оддий одамларга муносабатини очиқ намоёни қилиши керак эмаслигини тушунади ва шу сабабдан мулоҳимлашиб давом этади:

— Биз билан маслаҳатлашмай бу ишга қўл урмаганингиз яхши бўлибди... Сизлар маслаҳат сўраб келиб-сизлар-у, биз бўлсак сизларга зарда қилиб ўтирибмиз... Подшоҳ ва амалдорларнинг ҳаёти бошқа, сизники бошқа. Оллоҳ ҳар кимга ўз ўрнини белгилаб берган... Хайр, кетаверинглар.

Ҳунармандлар таъзим қилиб эшик томон юрадилар. Раҳимқул пайдо бўлади.

РАҲИМҚУЛ. Мен ҳозиргина Урганч ҳунармандларининг оқсоқоли уста Қурбонни кўрдим...

ХОН. Буни қарангки, ҳунармандлар бизнинг ишимизга бурунларини суқишяпти.

РАҲИМҚУЛ. Халқ бизга ёрдамлашмоқчи...

ХОН. Сизга кўпдан бери айтмоқчи бўлиб юрувдим... Ҳеч қандай халқ йўқ... авваламбор, қуллар бор, уларнинг пешонасига бизларга бўйсунуш, бизнинг амримизни бажариш ёзилган... (*Қатъий*). Едингизда тутинг, бек!

Сарой меҳмонхонаси. Кундузи.

Хон чуқур хаёл суриб, хона бўйлаб аста-секин қадам ташлаб юрибди. Қурбон ҳожи, Чин ҳожи, Дўстим, Жоме мачити имоми ҳам шу ерда.

Оғир, руҳни эзувчи сукунат.

Раҳимқул киради. Унинг юзи ҳоргин, сўлгин. Хон Раҳимқулга саволомуз қарайди.

РАҲИМҚУЛ. Элбарс ўз лашкари билан катта ариқнинг бошланиш томонида жанговар ҳолатда турибди. Ўғилларингиз Асфандиёр билан Абулғозининг қўшинлари сизники билан бугун оқшомда қўшилишади.

Раҳимқул хотиржам, обрў сақлаб юради ва Қурбон ҳожидан юқорида тўхтади.

ҚУРБОН ҲОЖИ (*хонга мурожаат қилиб*). Ҳазрати олийлари. Биз фақат бир нарсани хоҳлаймиз... Майли... Россия билан савдо қилинг, шунинг ўзи кифоя... Биз мусулмон мамлакатимиз ва бизни ўзининг эътиқоди ва ҳаёт тарзи билан яқин бўлган мусулмон оғаниларимиз қуршаб олган. Нега энди, аллақердаги руслар билан

дўстлашиш учун ўз оға-иниларимиз билан уришиб қон тўкишимиз керак экан?...

ИМОМ. Чин ҳақиқат, ҳазратим!

ҚОЗИ КАЛОН. Доно гаплар!

Араб Муҳаммад Дўстимга тик қараб, ундан сўрайди.

— *Хўш, Отабек, сиз нима дейсиз?*

ДУСТИМ. Акам шайх Қурбон ҳожи унчалик ҳақ эмас... Султонларнинг хонга давлат сиёсатини бошқаришда ақл ўргатиш ёки қандайдир шарт қўйишга ҳақлари йўқ. Уйлайманки, ҳазратим, бебош ўғилларнингизнинг адабини бериб, сизга ҳокимиятни тўла қайтариб бериш лозим.

Раҳимқул билан Дўстимнинг кўзлари тўқнашади. Раҳимқул Отабекнинг қандай мақсадни кўзлаётганини тушунади.

АРАБ МУҲАММАД. Миннатдорман, бек... Сиз ҳақсиз. Биз худо инъом этган ҳокимиятнинг мустаҳкамлашимиз керак. Рус элчисининг қайтиб келишига қадар, биз мамлакатда тинчлик, осойишталик ва тартиб ўрнатишимиз лозим. Раҳимқулбек, Отабек, Дўстим, сизларни бўлғуси жангда бош ёрдамчиларим қилиб тайинлайман. Бошқа аъёнлар бағоят муҳим топшириқларни бажариш учун ёнимда бўлишларини сўрайман. Эрта тонгда йўлга чиқамиз.

Қурбон ҳожи билан Чин ҳожи кўча бўйлаб отда кетишяпти.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Бугун негадир сизнинг кўмагингизни сезмадим?

ЧИН ҲОЖИ (*айёрона*). Бошимни силкиганимни ўзингиз кўрмадингиз.

ҚУРБОН ҲОЖИ. (*хаҳолайди*). Аммо бошингиз жойида турибди!... (*Жиддий*) Унбеги ўз одамини қолдирди... Жанг бошлангач, унга Раҳимқулни кўрсатиб қўямиз. У бизни тушунади.

ЧИН ҲОЖИ. Дўстимнинг хабари борми?

ҚУРБОН ҲОЖИ. Унинг фаҳм-фаросати бор...

Очиқ дала. Кундузи.

арао муҳаммад. Дўстим, Чин ҳожи, Асфандиёр, Абулғозилар тепаликда турибдилар. Улар Элбарснинг қўшинлари қўришиб турган томонга тикилиб қолишган.

АРАБ МУҲАММАД. Отабек Дўстим! Сизнинг саккиз юз йигитингиз менинг чап томонимдаги жарликда туради. Қачон жангга киришингизни маълум қиламан, Сиз бўшсиз... Унг томонимда, ҳув анави тўқайда, пистирмада беш юз жангчи, Раҳимқул билан Қурбон ҳожи ҳозир ўша ерда... Чин ҳожи, ҳозир ўша ерга боришингизни сўрайман. Раҳимқулга айтинг, у менга керак. Узингиз Қурбон ҳожи билан қолинг. Менинг буйруғимсиз жангга кирманглар. Мен эса ўғилларим билан жанг бошлайман. Худонинг ўзи ёр бўлғай!

Довулчилар қизиган довулларни чаладилар, карнай садолари янграйди.

Хон ва унинг ўғиллари бошлиқ отлиқ лашкар учта гуруҳга бўлиниб рақиб томон ҳаракат қиладилар.

Дарахтзор.

Жангчилар отдан тушиб, ўз навбатларини кутиб, дам олаётирлар.

Дарахтлар орасида Раҳимқул билан Қурбон ҳожи суҳбатлашиб юрибдилар. Чин ҳожи келади.

ЧИН ҲОЖИ. Хон буюрди, тезда унинг олдинга борар экансиз. Улар душман устига кетишди. Менга шу ерда қолиш буюрилган.

ҚУРБОН ҲОЖИ. *(буйруқ оҳангида).* Ҳурматли Раҳимқулнинг отини келтиринглар.

Отни олиб келадилар. Раҳимқул чаққонлик билан эгарга миниб йўлга тушади.

Йўл бўйидаги қалин бутазор.

Раҳимқул буталар олбидан ўтади.

Буталар орасидан пичоқ ўқдай отилиб чиқиб Раҳимқулнинг орқасига санчилади.

Раҳимқул эгардан йиқилади. От ҳуркиб, қочиб кетади.

Кенг майдон.

Ер ларзага келган. Жанг авжида. Қиличлар жаранглайди, темир найзалар, ойболталар шақир-шуқур қилади, осмон қони қайнаган отлиқларнинг ҳайқириқларидан ларзага келади. Ярадор ва ўлганлар қулайди.

Арабхоннинг кучлари тугай бошлайди.

Жанг майбонидан ўзининг содиқ навкарлари билан катта ўғил Асфандиёр қочади.

Хоннинг кичик ўғли Абулғози Амударё соҳилидаги тўқайзорга яширинади.

Элбарснинг жангчилари хонни ўраб олиб, уни асир олишади.

Соҳилдаги тўқайзор.

Матмурод қилич, совутини ерга кўмади. Бирдан, шундоққина яқинда отнинг кишнагани эшитилади. Матмурод баланд ўтларни босиб бориб сўқмоққа чиқади ва отни кўради. Унинг олдига бориб сесканиб кетади. Енбоши билан Раҳимқул йиқилиб ётибди, ўнг курагидан сал пастроқда пичоқ санчилган.

Матмурод пичоқни сугуриб олади, Раҳимқулни кўтариб чакалакка кириб кетади.

Матмурод дарёдан ҳовучлаб сув олади, ютоқиб ичади, кейин қайноқ кўкрагига сув сенади, юзини ювади. Бошдан дубулғасини олади, унга сув тўлдириб, Раҳимқулни ётқизиб келган ерига қайтади.

Матмурод Раҳимқулнинг бошини кўтариб, дубулгадан сув ичиради.

Кўйлагини ечиб, йиртади ва у билан Раҳимқулнинг ярасини боғлайди.

Ўрнидан туриб, тўнини кияди.

Матмуроднинг олдида султон Абулғози, титилиб кетган кийимда, унсиз пайдо бўлади. Ерда ётган Раҳимқулга қараб сўрайди:

— Тирикми?

МАТМУРОД. Тирик, ҳазрати олийлари... Қўп қон йўқотган, тонггача чндайдими, йўқми, билмайман.

АБУЛҒОЗИ. Мени танидингми?

Матмурод «ҳа» дегандек бош силкийди, лекин ўзини султон олдида эркин тутади.

АБУЛҒОЗИ. Агар эрталабгача етмайдиган бўлса... Отни мен миниб кетаман. Сен уйингга пиёда етиб оласан. Менинг йўлим эса олис (Отга миниб, ғазаб билан дейди). Мен уларга калла узиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!

Хон саройи.

Тахтада Элбарс ўтирибди. Унинг ўнг ва сўл томонида, байрам либосларида Чин ҳожи, Қурбон ҳожи, имом ва бошқа бир неча амалдорлар турибдилар.

Элбарснинг рўпарасида Араб Муҳаммад. Унинг бўй-

нига сиртмоқ солинган. Арқоннинг учи Унбегининг қулида.

ЭЛБАРС (заҳархандалик билан). Хўш, сизнинг се-викли маслаҳатгўйларингиз қани?

АРАБ МУҲАММАД. (ўйчан). Сенга қараб туриб, кимни туғдирган эканман, деб ўйлаяпман. Бешиқда ётганингда илон боласини боқаётганимни нега кўрмаган эканман?

ЭЛБАРС (тутоқиб). Кўрмагансан? Энди умуман кўролмайсан... (Унбегига буюради). Жаллодга топшир!

Йўл. Эрта тонг.

Баланг бўйли ўтлар орасида, йўлдан сал нарироқда Матмурод, унинг ёнида Раҳимқул ётибди.

Матмурод бошини ўқтин-ўқтин кўтариб кимсасиз йўлга қараб қўяди.

Узоқда қора нуқта пайдо бўлади, у тез катталашиб, усти ёниқ аравага айланади.

Аравага иккита йирик от қўшилган.

Арава тез яқинлашиб келади.

Юз эллик қадамча масофа қолганда, Матмурод ирғиб туриб, йўлга чопиб чиқади, қўлини кўтаради.

Аравакаш отларнинг жоловини кескин тортади.

Матмурод аравакашнинг яқинига бориб, унинг Қутлижамолнинг чўтир навқари эканлигини кўради.

МАТМУРОД (севиниб). Хивага олиб кетасанми? Биз икки кишимиз. Шаҳарга икки чақиримча етмасдан тушиб қоламиз. У ёғи қишлоққача икки қадам, бир амаллаб етиб оламиз...

АРАВАКАШ (кўзини қисиб, орқасига ярим бурилади). Хоним, бир йигит илтимос қиляпти.

АЁЛ ОВОЗИ. Мен ҳаммасини эшитдим. Майли, жой етади.

Матмурод Раҳимқулнинг олдига югуради. Уни кўтармоқчи бўлади-ю, кучи етмайди.

Матмуродни кузатиб ўтирган аравакаш югуриб келиб, Раҳимқулни елкасига олади ва арава томон юради. Матмурод унинг кетидан оёғини аранг кўтариб эргашади.

Матмурод чодирнинг бир учини кўтариб, Раҳимқулни аравага солинган кўрпачага ётқизишда аравакашга ёрдам беради.

Аравада юзини рўмолча билан бекитиб, кўзларигина кўришиб турган бир аёл ўтирар эди. Унинг юзидаги рўмоли тушиб кетади — бу Марийка эди.

Саройнинг ичкари ховлиси.

Жаллод Араб Муҳаммадни бўм-бўш ҳовли бўйлаб олиб кетмоқда.

ЖАЛЛОД. Сиздек одамни ўлдириш гуноҳ эмас. Сизнинг амрингизга биноан неча бегуноҳ одамларни қатл этганлар.

АРАБ МУҲАММАД (пушаймонда). Сен ҳақсан, жаллод... Сиёсат учун мен кўпларнинг қонини тўкканман.

Элбарснинг оромгоҳи.

Дастурхон атрофида Элбарс, Қурбон ҳожи, Чин ҳожи, Унбеги ўтирибдилар.

Тез-тез юриб Дўстим киради, унинг кўзлари ғазабдан ола-кула. Остонадан туриб даҳшат билан бақиради.

— Тўхтатинг, Тўхтатинг!

Дўстим Элбарс томон юради, у Элбарсга пиёла тўла май узатаётган Унбегининг қўлига бехос тегиб кетганини сезмайди. Пиёла тушиб кетади, қуюқ, қондай қип-қизил май гиламга ёйилади. Унбеги қўрққанидан деворга тисарилади, оёқлари ўрнида қизил излар қолади.

Қурбон ҳожи билан Чин ҳожи жонҳолатда ўринларидан туриб кетадилар.

Дўстим мурдадек оқариб кетган Элбарснинг ёқасидан олади.

ДУСТИМ. Сен, нима, ўлимни ҳоҳлаб қолдингми? Бошимизга кулфат ёғдирмоқчимисан? Авфон султонга, Раҳимқулга қўл кўтаришга ким сенга изн берди?!

ЭЛБАРС (тўнғиллайди). Оғаларингиз...

ДУСТИМ. (ачитиб). Кексайган чоғингизда миянги суйилиб қолдимиз, муҳтарам оғаларим?!

Унбегига кўзи тушади.

Унбеги Дўстимнинг оёғига ташланиб, гуноҳидан ўтишини сўраб, ёлборади.

ҚУРБОН ҲОЖИ. (титроқ овоз билан дўриллайди). Жаноби бош вазир ҳазрати олийлари, Унбегига шафқат қилишингизни сўраймиз. У бизнинг одамимиз.

ДУСТИМ (совуққина). Аблаҳ кўп нарсадан хабардор.

ЧИН ҲОЖИ (*қатъий*). Мен унга кафил бўламан!
УНБЕГИ. Онамнинг номи билан қасам ичаман!
ДУСТИМ. Қасамнинг уч пулга ҳам қиммат. Лекин
Жоми мачитининг имоми, оғам Чин ҳожининг сўзларини
инобатга олса бўлади...

Чин ҳожи ҳайрон бўлиб Дўстимга қарайди.

ДУСТИМ. Ҳа, ҳа! Сиз яна шайхулислом — давлат-
нинг собир отаси қилиб тайинлангансиз, суюкли оғам.
(*Қурбон ҳожига мурожаат қилади*). Уйлайманки, Отабек
қарши эмаслар?!

ҚУРБОН ҲОЖИ. Ахир...

ДУСТИМ. У икки ёқлама ўйин олиб борган.. Худо
уни ўз ҳузурига бажонидил қабул қилди.. (*Унбегига
айтади*). Эшикнинг орқасида ҳазрати олийлари Авғон
султон турибдилар. Олиб бориб онасига, Қутлижамол-
нинг қўлига топшир. Энди, сен, бек... хон Элбарсдан ке-
чирим сўра...

*Унбегини Дўстимнинг тўнининг этагини ўпади, эшик
томон тисарилиб бориб, кўздан ғойиб бўлади.*

*Дўстим дастурхонга ўтиради, пиёлага май қуяди,
бир бўлак халвони қўлига ушлаб кўздан кечиради ва
дейди:*

— Сиз, жаноби олийлари, ёдингизда тутинг... бизнинг
розилигимизсиз ҳеч қандай фармойиш берманг! (*Қатъ-
ий*). Агар узоқ умр кечириб... давлатни бошқарай десан-
гиз.

*Дўстим ўткир нигоҳ билан Элбарснинг башарасига
қарайди.*

*Қурбон ҳожи ва Чин ҳожи хўжайинлардек ўз ўрин-
ларига ўтирадилар.*

ДУСТИМ. Мирзани чақиринг! «Етти гўзал» қудуғи
олдида рус элчисининг карвони турибди, унинг биз томон
бурилишига ҳадди сиғмаяпти. Мен унга шахсий хавф-
сизлигини ҳамда одамларнинг даҳлсизлигини таъмин-
ловчи ёрлиқ юбораман.

ЧИН ҲОЖИ. Лекин, Арабхоннинг қора ниятлари
нима бўлади?

ДУСТИМ. Арабхон Россия билан савдо битимини
тузган, биз уни бажаришимиз керак.

ЭЛБАРС (*ичиқоралик билан*). Агар рус шоҳи Уст-
юрт, Қорақумдан қўлини чўзиб ҳиқилдоғимиздан олса-
чи?

ДУСТИМ (*қатъий*). Мен битим билан танишиб чиқдим. Рус шоҳи бизга ҳеч қандай шарт қўймаган, нега энди биз унга душманлик қилишимиз керак?

ҚУРБОН ҲОЖИ. Мен кеча Раҳимқулбекнинг ҳузурида бўлдим.

ДУСТИМ. Сиз оқилона иш қилибсиз. Раҳимқул сингарни одамларни хафа қилмаслик керак.

Кенг ариқ. Қирғоқда, дарахтлар соясида Раҳимқул билан Қутлижамол турибдилар, сал нарироқда Матмурод билан Марийка.

Қутлижамол билан Марийка эркаклар кийимида, бошларида чўгирма.

ҚУТЛИЖАМОЛ (*Раҳимқулга*). Учрашувни бу ерга тайинлаганим учун уэр. Менинг уйимни кузатишяпти. Сизнинг олдингизга боришга эса журъат этолмадим. Мана бу кийимларни кийиб олишимга тўғри келди. Нима қилишни билмайман, Авғон султонни ўлдиришлари мумкин. Агар ҳозир бўлмаса, бир йил, икки йилдан кейин, албатта, ўлдирадилар. Бухорога, акам олдига боришга ҳам қўрқаман.

РАҲИМҚУЛ (*йўчан*). Бир йўли бор... Лекин, сизга ёқадими, йўқми, билмайман. Аммо бошқа чорани ҳам кўрмаяпман. Агар рус элчисидан султонни Москвага олиб кетишни илтимос қилсак... У ерда у хавф-хатардан ҳоли бўларди.

ҚУТЛИЖАМОЛ. Йўқ, йўқ, бек! Уғлимдан ажралиш? Бу жудоликка чидай олмайман.

РАҲИМҚУЛ (*қўполроқ*). Ўз бағрингизда эса ўлдиришадими?

ҚУТЛИЖАМОЛ (*йўғлайди*). Уғлимдан бўлак ҳеч кимим йўқ... (*рўмолининг учи билан кўз ёшларини артади, чуқур хўрсинади*). Йиртқич ҳайвонларнинг олдида юргандан кўра, бегона юртларда яшай қолсин. Сал улгайса, Элбарс ўз рақибидай қарайди... Яна бир илтимос... Элбарс рус элчисига йигирмата русни — ўнта қари, ўнта ёшни ўзи билан олиб кетишга рухсат берибди. Бугун Дарьяни зўрлаб олиб кетишди. Дўстимга, икковига ҳам ижозат бераман, деганимга қарамай, Марийкани қолдирдилар.

РАҲИМҚУЛ (*айёрона*). Сиз манави кабутарларга бир қаранг. Матмурод Авғон султонни ўзининг ёш хотини билан кузатиб боради.

Хон саройи.

Тахтада Элбарс ўтирибди. Дўстим, Қурбон ҳожи, Чин ҳожи, Раҳимқул, савдогар Махтанбой, Унбеги ва бошқа олий мансабдорлар ҳам шу ерда.

ХОХЛОВ. Ишонаманки, бизнинг буюк давлатимиз билан дўстликни мустаҳкамлай бориб, сиз, аввалгидек, дўстлигимиз ва ўзаро фойдамиз ниятида элчи ва савдогарларингизни юбориб турасиз.

ЭЛБАРС. Биз розимиз. Савдо-сотик подшоҳлар ўртасидаги дўстлик белгисидир. Савдо тўғрисидаги битимимиз ўз кучида қолади. Мен, ҳурматли савдогаримиз Махтанбой билан бирга Москвага элчи қилиб Раҳимқулбекни юбориш ниятидаман.

ЭЛБАРС. Хавфсизлигингизга кафолат бераман. То Астрахангача сизни Унбегибек ўз соқчилари билан кузатиб боради...

ДУСТИМ (*хоннинг гапини бўлиб*). Биз, жаноб элчи, сизнинг ҳар қандай илтимосингизни бажонидил кўриб чиқамиз. Русларни озод қилиш тўғрисидаги битимимиз ўз кучида қолади.

Саройдаги хона.

Бош вазир уч амалдорга қандайдир фармойишлар бермоқда.

Раҳимқул киради. Дўстим очиқ кўнгил билан уни кутиб олади:

— Сафар олдидан кирмассиз дегандим. Жуда хурсандман.

Дўстим Раҳимқулнинг ёлғиз суҳбатга майлини сезиб, одамларга жавоб бериб юборади.

РАҲИМҚУЛ. Мен сиз билан маслаҳатлашгани келдим... Икки кундан сўнг қарвонимиз йўлга чиқади. Рус подшоҳи билан менинг музокараларимни қандай тасаввур қилияпсиз?...

Дўстим учун бу савол жуда кутилмаган эди, у нима деб жавоб беришини ҳам билмайди.

РАҲИМҚУЛ. Марҳум Арабхон Хохловга ҳамма русларни — қирқ кишини озод этишга ваъда берган эди. Элбарс ўз фармони билан йигирма кишини бўшатди. Нима қилиш керак? Буюк князь Михаил Романов... қолаверса, ҳамма руслар бизни дилкашлик билан кутиб

олдилар, биз истаган нарсаларни ҳеч қандай шарт қўймай бердилар. Рус элчиси норози, унинг эса, аччиқланишга ҳаққи бор.

ДУСТИМ (*жаҳл билан чўрт кесади*). — Биз — мустақил давлатмиз. Шунинг учун, ўз иззатини билсин.

РАҲИМҚУЛ (*хотиржам*). Хохлов бизни ҳеч ҳам ҳақоратлагани йўқ... У бандиликка тушиб қолган ҳамюртларини ҳимоя қиляпти.

ДУСТИМ. Биз уларни ўғирлаганимиз йўқ, қул бозоридан сотиб олганмиз!

РАҲИМҚУЛ (*қатъий*). Давлатлар ўзаро муносабатларда ҳалоллик, одобга риоя қилишлари керак! Яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш керак. Акс ҳолда, у ерга боришнинг ҳеч қандай зарурати қолмайди.

Раҳимқул билан Дўстим сукутда, бир-бирларига қарамайдилар.

ДУСТИМ (*ярашгандек*). Сиз нима таклиф қилмоқчисиз, бек?

РАҲИМҚУЛ. Хохловга ҳамма русларни бериб юбориш керак.

ДУСТИМ. Бу мумкин эмас, Аъёнлар тўполон кўтариши мумкин. Бир йилдан сўнг уларни хазина ҳисобидан сотиб олиб, ватанларига қайтариш мумкин бўлар.

РАҲИМҚУЛ. Қуруқ сўзга энди ишонишмайди... Гаровга одам берсак-чи?!

ДУСТИМ. Гаровга арзийдиганроқ одамни бериш керак. Бунақаси бизда йўқ...

РАҲИМҚУЛ. Султон Авфон Муҳаммад...

Дўстим жимгина, совуқ назар билан Раҳимқулга қарийди ва бу суҳбатнинг сабабини тушунгандек жилмая бошлайди.

ДУСТИМ. Қутқармоқчимисиз!

РАҲИМҚУЛ (*очиқчасига*). Ҳа, ахир, у ҳали бола, гўдак-ку.

ДУСТИМ (*жиддий*). Мен ўз қароримни эртага айтаман. Бунинг ўзи бўлмайди... Шаҳзодани гаровга бериш!

Қутлижамолнинг уйи.

Унча катта бўлмаган меҳмонхонада Қутлижамол, Дарья ва Марийка.

ҚУТЛИЖАМОЛ (*Дарьяга*). Мен сени, Авғон султоннинг сизлар билан Москвага кетиш эҳтимоли борлигини айтиш учун чақирдим.

Қутлижамолнинг ранги ўчган, кўзлари жонсарақ йилтиллайди.

ДАРЬЯ. Аммо менинг Марийкам шу ерда қолади...
ҚУТЛИЖАМОЛ. Марийка кетади! Қизингни тўй қиламиз... Матмуродга узатамиз.

Дарья ўзини йўқотиб, қотиб қолади, кейин собиқ бекаси айтган гапларнинг маъносига тушуниб жилмаяди.

ДАРЬЯ (*ҳаяжонда*). Хон бунга тўсқинлик қилмасмикин?

ҚУТЛИЖАМОЛ. Одамнинг шаръий хотинига қўл тегизишга ҳеч кимнинг ҳадди сизмайди. Хўш, розимисан?

Дарья бошини силкийди.

Марийка хурсанд, ўрнидан туриб, хонадан чиқади.

ҚУТЛИЖАМОЛ. Мен ишонсам бўладими?...

Дарья онанинг қайғусини, ҳаяжонини тушунади ва мулойимлик билан жавоб беради:

— *Хафа бўлманг, бекам, мен Авғон султонга ўз ўғлимга қарагандек қарайман.*

Дўстимнинг уйи. Дўстим якка ўзи овқатланиб ўтирибди. Хизматкори унинг қошида.

Ташқаридан Қурбон ҳожининг йўғон овози эшитилади.

ҚУРБОН ҲОЖИНИНГ ОВОЗИ. Бизнинг укамиз эсини еб қўйибди!

Хонага баланд бўйли Қурбон ҳожи, унинг орқасидан Чин ҳожи кирадилар.

Қурбон ҳожининг қўлида хасса, Чин ҳожининг қўлида тасбеҳ.

ДУСТИМ (*кесатиб*). Шундай бемаҳалда Отабек ва пири муршиднинг менда қандай хизматлари бор экан?

Қурбон ҳожи хассасига таяниб, бароқ қошлари остидан Дўстимга ғазаб билан қарайди.

ҚУРБОН ҲОЖИ (*ўзини зўрға босиб*). Буни қандай тушуниш керак?

ДУСТИМ (*чой хўплайди, вазмин*). Менга саволингиз равшан эмас, Отабек.

ҚУРБОН ҲОЖИ. Равшан эмас? Давлат тақдирини бизсиз ҳал қилишга қандай ҳаддинг сиғди?!

ДУСТИМ (*хотиржам*). Билишимча, бек, сизнинг рус заргарингиз бор эмиш... У сизнинг ҳамёнингизга йилига қанча олгин танга келтиради?... Сизнинг устангиз-чи, пирим, қанча саройларни нафис нақш билан бегаган? Бу билан ҳамёнингизни, йўғ-е, қопингизни ақча билан тўлдирган! Балки сиз уларни рус элчисига бериб юбор-арсиз?

ҚУРБОН ҲОЖИ. Бу менинг шахсий мулким! Мен у кулни бозордан сотиб олганман.

ДУСТИМ. Ҳа, давлат манфаатлари йўлида ўз шахсий мулкнингиздан воз кечолмайсизми?!... Сиз-чи, пирим?

Дўстим ўрнидан туради, оёғи остига пиёла тушиб кетади, этиги билан уни босиб ўтади.

Дўстим ранги ўчган, ғазаб билан акаларига қарайди.

— *Нега менинг амримга бўйсунмай, Ҳасанбекни йл-дирдинлар! Султон Авфонни қатл этмоқчи бўлдинлар-а? Нега индамайсиз! Оғзингизга талқон солганмисиз? Балким мен Имомқулихон билан рус шохининг ғазабини ўзимни деб бартараф қилаётгандирман? Балки Россияга мен ўзимнинг молларимни жўнатаётгандирман?! Гапиринлар!*

Акалари тумшайиб, жим туришади. Улар Дўстимнинг қайнаб кетган ғазабидан қўрқаётганларини яшира олмайдилар.

ДУСТИМ (*масхаромуз, кесатиқ билан*). Боринглар, Элбарсга буюринглар, Авфон султонни қатл этсин. Имомқулихон келиб бўйинларингни қилич билан силаб қўяди. У шуни кутиб ётибди. Шундай кутяптики!

ҚУРБОН ҲОЖИ. (*қовоғини солиб, рози бўлгандек*). Агар рус элчиси у итваччани олиб кетишни хоҳласа, майли олиб кетаверсин...

Чўл. Карвон йўлга ҳозирланмоқда.

Ўғлини саҳро чегарасигача кузатиб келган Қутлижамол у билан хайрлашмоқда.

АВФОН МУҲАММАД. Ойи, қолсам майлими? Акамнинг олдига борамиз, тиз чўкиб кечирим сўраймиз...

Йиғлаб, хун бўлиб кетган Қутлижамол шоша-пиша кўз ёшларини артади, ўғлига гапирди:

— *Йўқ, йўқ, кетганинг маъқул. Мен энди йиғилман. Аканг Элбарснинг ичи тундан ҳам қора, у сени соғ қўймайди.*

АВҒОН МУҲАММАД. Бўлмаса Бухорога, тоғам олдига борамиз!

Хохлов Раҳимқулга секин гапиради:

— *Бутун дунёдаги оналар бир хил... Ахир узоқ муддатга хайрлашаётганини юраги сезиб турибди.*

ҚУТЛИЖАМОЛ. Тоғаннинг сендан бошқа ҳам жиянлари жуда кўп. Эҳ, ўғлим, ҳали қип-қизил гўдаксан! Одам хон бўла туриб ўз қариндошларининг дўсти бўла олар эканми?

Қутлижамол ўғлини Хохловнинг, Раҳимқулнинг олдига олиб келади. Уларнинг орқасида Дарья, Матмурод, Марийка турадилар.

ҚУТЛИЖАМОЛ. Мен... сизнинг қўлингизга ўз юрагимни топшираяпман.

ХОХЛОВ. Уни ўз фарзандимиздек асраймиз...

Ҳамма Қутлижамолга чуқур таъзим қилганча қолади.

Кремль. Қабулхона.

Тахтада — подшоҳ Михаил Романов. Девор бўйлаб боярлар, князлар, ажнабий элчилар турибдилар. Раҳимқул билан Махтанбой ҳам шу ерда.

Махтанбой норози бўлиб Раҳимқулга пичирлайди:

— *Шоҳ Араб Муҳаммаднинг ўғлини худди улғул элчидек кутиб олмоқда... Хон Элбарс элчи қилиб сизни тайинлади, бек, бу тирранчани эмас!*

РАҲИМҚУЛ. Сиз — савдогар, мен бекман, лекин биз шаҳзодалар эмасмиз. Руслар Авғон Муҳаммадни тантанали билан кутиб олиб, бизнинг халқимиз ва давлатимизга чуқур ҳурмат изҳор этадилар, деб ўйлайдилар... Ҳаммаси тўғри.

Грамотин билан Авғон Муҳаммад киради. Грамотин шаҳзода туриши керак бўлган жойни унга кўрсатади ва эълон қилади:

— *Хоразм хонининг ўғли, шаҳзода султон Авғон Муҳаммад ҳузурингизга бош уриб келди, олий ҳазрат!*

Грамотин меҳрибонлик билан шаҳзоданинг тирсағидан ушлаб, шоҳнинг олдига олиб келади. Михаил Романов илиқ табассум билан унинг елкасига қўлини қўяди, унинг қўлидан ёрлиқни олиб, ўқиб учун Грамотинга топширади.

ГРАМОТИН (*ўқийди*). Бутун Россиянинг буюк шоҳи ва буюк князь Михаил Федорович! Авфон султон сизга бош уриб келди. Менинг отам сиз билан дўст эди. У, Улуғ Россияга қўшилмагуниimizча, юртимизда тинчлик бўлмайди, деганди. Душманлар бунга йўл қўймасликни истар эдилар ва уни ўлдирдилар.

Сиздан илтимос, давлатпаноҳ, фармон беринг, менга қўшин топширилсин, мен золимлардан ўч оламан ва бутун халқим билан бирга мамлакатимизни ўз онлангизга қабул қилишингизни сўрайман»...

ПОДШОҲ (*оғир хўрсиниб*). Дўстимизнинг ўғли эшигимизни қоқар экан, биз уни меҳмондўстларча кенг очиб беришимиз лозим... Шаҳзодани сенга топшираман, Грамотин.

Улар хайрлашадилар.

Астрахань.

Волганинг баланд қирғоғида Раҳимқул ва Грамотин турибдилар. Улар видолашмоқдалар.

ГРАМОТИН. Хафа бўлма, дўстим, шундай кунлар келадикки, бизнинг халқларимиз бирлашиб, ягона оялдай яшайди.

РАҲИМҚУЛ. Биз қўлимиздан келган барча чораларни кўрдик...

ГРАМОТИН. Авфон Муҳаммаддан хавотирланма. У Дарьянинг олдида, янги уйда. Подшоҳ боланинг тарбиясини давлат ҳисобига ўтказишни буюрди. Ҳеч нарсага муҳтож бўлмайди. Уқитамиз. Уни қўриқлаш менга топширилган...

РАҲИМҚУЛ (*таъсирланиб*). Миннатдорман, биродар...

Раҳимқул билан Грамотин қучоқлашадилар, русчасига уч марта ўпишадилар.

Адабий-бадиий нашр

Муҳаммаджон Мирзамуҳамедов

СУНБУЛ

Қиссалар

Муҳаррир *Еқут Раҳимова*. Расмлар муҳаррири *Ю. Гибзалилов*.
Техник муҳаррир *У. Қим*.

ИБ № 155

Босмаҳонага берилди 1.06.94. Босишга рухсат этилди 6.03.95 Формати 84×108¹/₃₂. Рўзнома қоғози. Адабий гарнитурa. Юқори босма. Шартли босма л 5.04. Шартли ранг-оттиск 5.46. Нашр л. 5.05. Тиражи 5 000. Буюртма № 6. Баҳоси шартнома асосида. Шартнома 28—93.

«Езувчи» нашриёти. 7000129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.